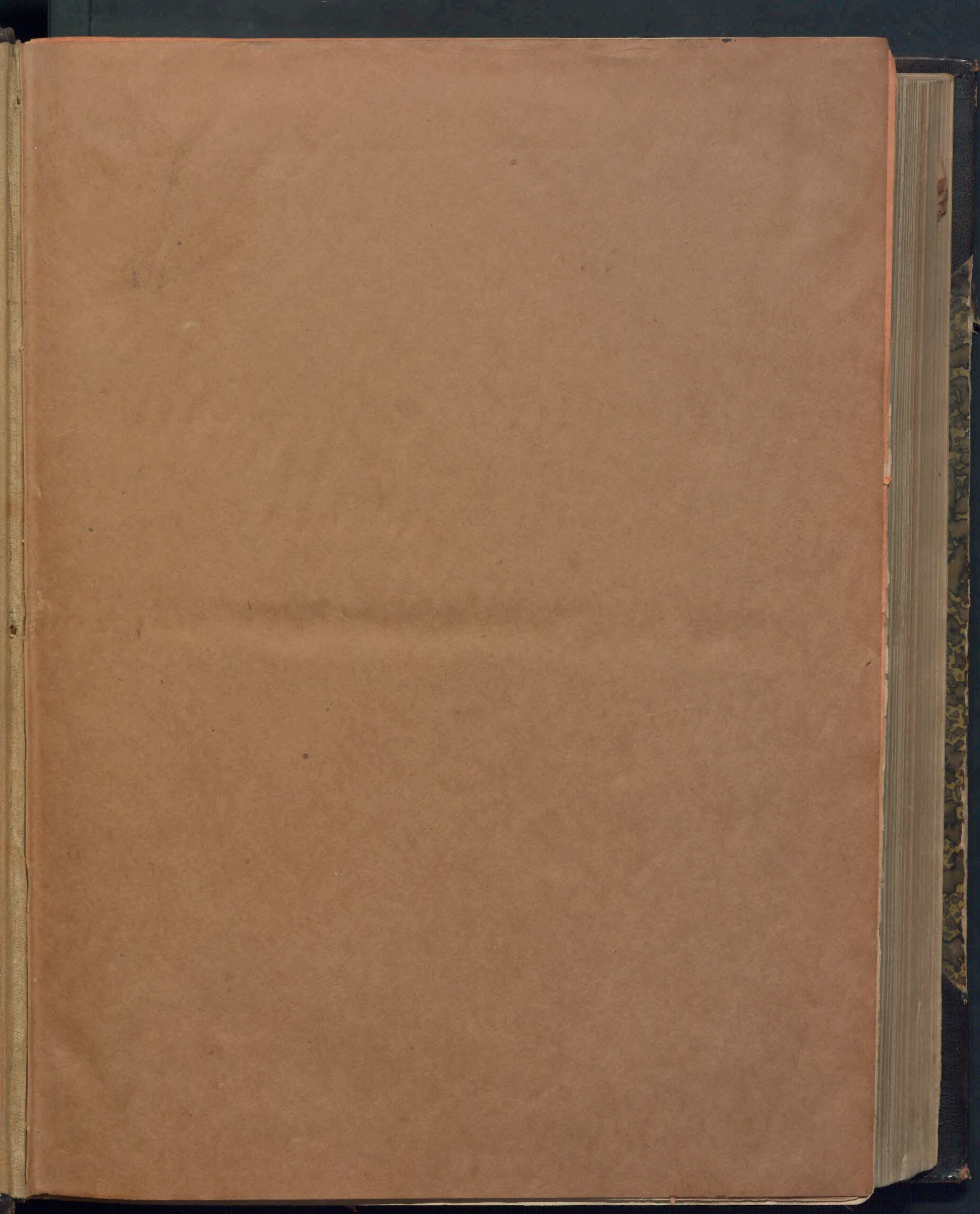

555

L. I. 4

ԱՆԱԿԻՏ

ՀԱՆՔԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

Զ. ՆԱՐԻ

1904 ՅՈՒՆԻՈՒՄ

ԹԻՒ 1

ԲԱՐԻՉ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանուն բառեր են նոյնական սրբագան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կ'ըստով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յաւիտեանական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Եմէ հոգին չՅարգմանէր , չլուսատուրէր ինչ որ միւր կ'ըսէ , այդ չհասկցուած մտքին բնութիւնը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Յ. ՄԻՇԷ

ՐԱԵՈՒԱՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԷԼ ԳՐԱԹԻՒՆ

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԵՆ

ԱՆԱՀԻՏ պիտի շարունակէ հրատարակուիլ միեւնոյն ուղղութեամբ եւ միեւնոյն ծրագրով :
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԿ ԵՆ ԿԱՆԽԿ Է :
Այն բաժանորդները որ զեռ չեն վճարած իրենց բաժնեգինը, կը խնդրենք որ փութան
իրենց պարտքը հատուցանել :

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՄՍՏԵՆԱԴԱՐԱՆ «ԱՆԱՀԻՏ» . — ԹԻՒ 3

ՕՄԱՐ ԽԱՅԵԱՄԻ ՔԱՌԵԱԿՆԵՐԸ

ԹԱՐԿ ՄԱՆԵՑ ՊԱՐՍԿԵՐԷՆ ԲԵԱԳՐԷՆ

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

Այս հատորը կը պարունակէ պարօրիկ մեծ բանաստեղծին բոլոր քառազանգերուն թարգմանութիւնը եւ ընդարձակ ու հմտայից ուսումնասիրութիւն մը թարգմանչէն՝ Սալյանի կեանքին ու գործին վրայ : Կը բաղկանայ 120 մեծագիր ու ծաղկեզարդ երեսներ :

Գինն է .

Վերսէ, թղթի վրայ	10	Ֆրանք
Կուշի	5	—
Հասարակ	3	—

Պ. Գ. Փառնակ որոշած է իր այս հատորին վաճառման հատոյթին կէսը նոյն իրիկ Զէյթունի որբերուն համար բացուած հանգանակութեան եւ կէսը Պէշիկթաշիկանի գործերուն հրատարակութեան :

Կենդ ուղղները պէտք է պահուին հիւսիս խմբագրութեան կամ մեր գործակատարներուն :

ԸՆԴՀԱՆՊ ԼՈՅՍ ԿԷ ՏԵՍՆԷ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԷՔ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի . — ԹԻՒ 2

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ՃՍՈՒԵՐՆ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐՈՎ

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ե Ց

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Այս հատորը պիտի պարունակէ, ինչպէս արդէն ճանաչուած ենք, Մ. Պէշիկթաշիկանի բոլոր քերթուածներն ու ճառերը, բաղմամբ ծանօթագրութիւններով լուստարանուած գրաբար յերթուաներուն պիտի ընկերանան աշխարհաբար թարգմանութիւնները :

Յաջորդ հատորը, որ պիտի պարունակէ Պէշիկթաշիկանի կենսագրութիւնը, լոյս կը տեսնէ մէկ քանի ամբսէն :

Երկու հատորի մէկանց բաժանորդագրութիւնն է 5 ֆրանք անոնք որ զեռ բաժանորդ չեն գրուած, թող փութան ուրիշն :

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ս Մ Ս Ե Ս Յ

ԱԶԳԱՑԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Ե . Տ Ա Ր Ի

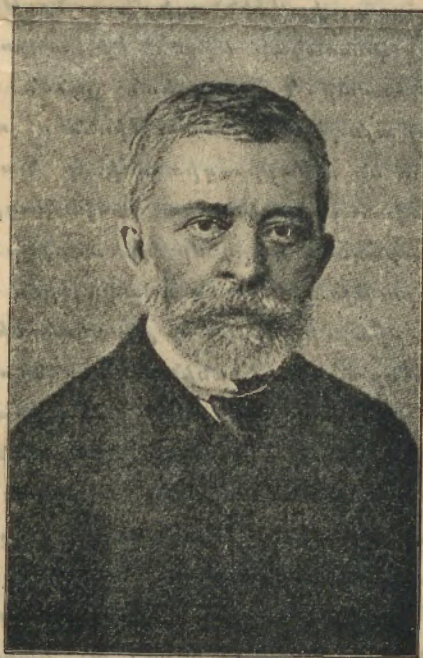
ՅՈՒՆՈՒՍ

ԹԻԻ 1

ԴԵՄՔԵՐ

ՄԱՏԱԹԻՍ ԳՍՐԱԳՍՇԵՍԱՆ

Մատաթիա Դարագաշեան, որուն մանր կը հազորդեն, Պոլսոյ թերթերը, մտաւորապէս

արկն քանի մը տարիէ ի վեր դադրած էր ապրելէ իր մանր այն կրկնապէս ցաւալի աղտոքներէն չէ որոնք կը չբացնեն հանրօ-

գուտ միտք մը՝ երբ կարող էր երկայն ատեն իր դեռ վառ ու գործօն լոյսը արձակել չըջակայ մարդկութեան վրայ, այլ այն երջանիկ ու տրամաբանական մահերէն մին որոնք կուգան հանդարտօրէն փակել կեանք մը որ տուած է ամէն ինչ որ ունէր տալու եւ որուն այլ եւս ուրիշ բան չի մնար բայց եթէ հանգչել յաւերժական անկողնին քաղցրութեանը մէջ, Կտրագաշեան ոչ միայն շատոնց ի վեր դադրած էր արտադրելէ, այլ եւ այս վերջին 3-4 տարուան միջոցին իր մտաւոր ուժը, իր բովանդակ գիտակցութիւնն իսկ կորսնցուցած, միջինական սարսամ կենդանութիւն մը լոկ կը քաշկրտէր: Վայրկեանը որ զինքը այդ պլպլուն լուսաստուերէն փոխադրել է բացարձակ խաւարին մէջ, ցաւ պատճառելու բնոյթ չունի ինքնին: Այդ ցաւը մենք զգացինք այն պահուն երբ վարպետին միտքը իր վերջին կայծն արձակելով մարեցաւ, թողլով միայն պաղ եւ անկենդան ապակին կանթեղին, որ այլեւս ինքնին ոչինչ կը ներկայացնէր բայց եթէ անլոյս ուրուականը երբեմնի ջահին:

Ինչ որ կը զգանք այս լուրին հանդէպ, երկիւղած պատկառանքի, հիացական խանդաղատանքի այն ամբողջութիւնն է զոր մարդ կ'ունենայ մեծ կեանքի մը համայնական պատկերն աչքին առջեւ բերելով. այս ֆիզիքական մանր առիթ մը կը ստեղծէ որպէս զի ներքնօրէն

քննենք ինչ որ եղած եւ եւ ինչ որ ըրած էր
այն գործիչը որմէ այլ եւս ուրիշ բան չի
մնար բայց եթէ իր գործը, որուն գէժ Մահը
անգոր է :

Փարագաչեան շատ կայեւոր տեղ մը կը
բռնէ հայ բանասիրութեան մէջ — ասի յայտո-
նի է ամենուն, եւ ամենէն անխտիր ընդու-
նուած եւ ճանչցուած : կազմուած ըլլալով Վր-
եննայի Մխիթարեանց տան մէջ՝ որուն ամե-
նէն հեղինակաւոր անդամներէն մին եղաւ ա-
տեն մը, մարդուած՝ նոր գիտութեան
կողմ մեթոտներովը զոր այդ Տունը առաջինը
եղաւ ընդգրկող եւ մեր մէջ տարածող, Գարա-
գաչեան, Քաթրճեանի, Այսնեանի, ինչպէս եւ
Քերտրէ Պատկանեանի հետ — որ թէեւ ոչ-Մխի-
թարեան, մեր վիճակական գիտուններուն
հետ կը բաժնէ այդ ուղղութեան առաջին ընդ-
գրկողի պարծանքը. — իր բովանդակ գործու-
նէութեան մէջ առաջնորդուեցաւ սա միակ ա-
մուր ու մաքուր համոզումէն թէ գիտական
աշխատութեանց մէջ ճշմարտութեան անկեղծ
ու պարկեշտ հետ սխուղումէն ուրիշ մասնագու-
թիւն կարելի եւ ներկի չէ ունենալ եւ թէ
այդ տիրական մասնագութեանը անհրաժեշտ է
զոհել զուտ զգացման մոլորեցուցիչ մղումնե-
րը՝ որքան ալ ազնիւ ու գեղեցիկ ըլլան :

Ինքն է որ Մխիթարեան տան մէջ գտնուած
միջոցին, Քաթրճեանի հետ կատարեց ոսկե-
ղարեան հայերէնի սահմանումին կարեւոր
գիւտը, եւ յետոյ զայն բացատրեց իր «Նկա-
րադիր ուսմանց» սիրուն գործին մէջ : Միա-
բանութենէն հետանալէն ետքը, Գարագաչեան
վերլուծական միեւնոյն մեթոտը կիրարկեց
ուրիշ նիւթի մը : ի լոյս ընծայելով իր «Քննա-
կան Հայոց պատմութեան» առաջին հատորը,
որուն մէջ, Քաթրճեանէն յետոյ որ արդէն
սկսած էր մեր անցեալ կեանքին քառասոյն
աղջամուղջին մէջ ճշմարտախոյզ լապտերը
պտըճցնելու ըլլալով ճիգ մը երեւան կը հանէր

— ճիգ մը որ եւրոպական բանասիրութենէն
ալ զնահատուած է, — մեր պատմութեան մէջ
չիտակը սխալէն գատելու : Մեր հասարակու-
թիւնը, աւանդութիւններու ղեռ շատ սերտ
կապուած, իր սրտին հաճելի եզոյ սուտերը
ճշմարտութենէն նախընտրող, շատ գէշ ընդու-
նելութիւն մ'ըրաւ այդ գործին : սրբապիղծ
մը հայնոյող մը, գրեթէ ազգադաւ մը նկա-
տուեցաւ Գարագաչեան, ու այդ առաջին հա-
տորին յաջորդները երկայն ատեն չկրցան
երեւալ : իր կեանքին վերջին շրջանին է որ
թիֆլիզի Հրատարակչական Ընկերութեան
չնորհիւ անոնք լոյս տեսան : բայց այդ վեր-
ջին երեք հատորները, զրուած այնպիսի ա-
տեն մը երբ Գարագաչեանի միտքը արդէն
յոգնութեան նշաններ ցոյց կուտար, առաջի-
նին արժէքը չունին՝ թէպէտ նոյն ուղղու-
թեամբ են յղացուած եւ շահեկան մասեր կը
պարունակեն :

Կարելի է ըսել թէ Գարագաչեանի բանա-
սիրական գործունէութեան լիակատար փըթ-
թումին համար իր վիճակային միաբանութենէն
գատուիլը վնասակար եղաւ : Իր ապրուստը
ճարելու համար, Գարագաչեան յանձն առաւ
կատարել այնպիսի աշխատութիւններ որոնք
անարժան են ճշմարտ գիտունի մը : Գովաֆ-
եսն գրաված առանցքին հետ պայմանագրուե-
լով, պատրաստեց կարգ մը դասագրքեր : (Աշ-
խարհադրութիւն, Ս. Իրոց պատմութիւն, եւն.)
որոնցմէ միայն իր գրաբարի փերականութիւն
ներն են որ արժէք մ'ունին, կանոնաւոր ու
յստակ մեթոտով մը յօրինուած՝ գրաբարը
հիմնովին գիտցող անձ մը (թէպէտ անոնք ալ
ունին թերութիւն մը : այն է որ միայն Մե-
րոպեան հայերէնը կ'ուսուցանեն, մինչ մեր
արդի սերունդները՝ երբ հին հայերէնը կ'ու-
սանին՝ պէտք է որ գրաբարին յաջորդաբար
ստացած բոլոր ձեւերուն վրայ ալ դադափար
ունենան, քանի որ նախնեաց գործերը կարգու-
լու եւ ուսումնասիրելու՝ եւ ոչ, թէ գրելու՝
համար է որ մեր օրերու մէջ պէտք է հին
հայերէնը ուսանիլ) : Պոլսոյ հայ թատրոնին

կենդանութեան շրջանին, Գարագաշեան թարգմանած է կարգ մը խաղեր՝ ոչ այնքան դեղարուեստական գործ մը կատարելու որքան որամ վաստկելու համար. վերջապէս երկայն տարիներ Պալլաշուրի հրատարակած «Աւետարներ» կրօնաթերթին աշխատակցած է թարգմանական յօդուածներով, որոնք փարսախնարով հեռու էին իր ճիշդէն, եւ իր համոզուած նիւթապաշտանաստուածի սկզբունքներէն: Այդ բոլոր աշխատութիւնները, ինչպէս եւ իր բազմաթիւ դասերը դպրոցներու եւ ընտանիքներու մէջ, իրեն շահեցուցած են շատ աւելի դրամ քան թերեւս ամեն ինչ որ շահած են բոլոր հայ գրագէտներն ու գիտունները մէկանց՝ իրենց զուտ մտաւորական արտադրութիւններով. Պ. Գուրգէն որ մօտէն ճանչցած է Գարագաշեանը, Պոլսոյ «Մաղիկ»ին մէջ կը գրէ թէ Գարագաշեան յաջողած էր մինչեւ 15000 ոսկի դիզել, — գումար գոր մեր կոկոզավիզ ազնուաշուքներն իսկ չունին միշտ: Հոտ, Գարագաշեանի մէկ թերութիւնն է որ ի յայտ կուգայ. դրամասէր ու կծծի էր «Քննական պատմութեան» հեղինակը (ինչպէս որ Պ. Գուրգէն ալ կը հաստատէ մանրամասնութիւններով). իր ապրուստը ճարելու համար չէ միայն որ յանձն առած էր այդ մեքենական աշխատութիւնները, որոնց մէջ բարձր ու անկախ միտք մը պէտք չէ ինքզինքը լըղըճէ. դրամ «զիզելու» համար էր միանդամայն. եւ կրցած է ալ դիզել, որովհետեւ շատ շահելով հանդերձ (մանաւանց «Աւետարներ»ի աշխատակցութենէն որ լիառատ կը վարձատրուէր) չափազանց քիչ կը ծախսէր՝ գրեթէ աղքատի մը պէս ապրելով: Այդ խոշոր գումարէն պէթ մաս մը հանրային գործի մը յատկացնելու, Հայոց մտաւոր կեանքը զարգացնող ձեռնարկի մը աջակցելու դադափարը երբեք չէ ունեցած, դադափար որ այնքան հաճելի պէտք է ըլլար մտաւորականի մը համար: Արդէն, ոչինչի ծառայած է այդ հարստութիւնը, ոչ իսկ իր ծերութեան օրերուն իրեն նեցուկ ըլլալու. ըստ Պ. Գուրգէնի, այդ բոլոր կու-

տակուած ոսկիները հալած են ուրիշներու ձեռքին մէջ, հաւանականաբար այն անձերուն որոնց քով ի պահ էին դրուած: Բուն ցաւալին այտ ամենուն մէջ, այն է որ Գարագաշեան, իր ժամանակին մեծագոյն մասը փճացընելով այդ անարժէք աշխատութեանց մէջ, չէ կրցած արտադրել ամէն ինչ: որ իր միտքը կարող էր աւլ իրր գիտուն: Ժամանակի կորուստէն զատ, այդ աշխատութիւնները անչուշտ վնասած են, — անոնք միշտ կը վնասեն — իր մտաւոր կարողութեանց անայլայլ եւ բարձր մնալուն. եւ իր հուսկ տարիներուն մտաւոր բացարձակ խոնջէնքը, որ իր վերջին արտադրութիւններուն մէջ արդէն բաւական զգալի է, — ատոր կրնայ վերադրուիլ: Վանքին կապուած մնալով Գարագաշեան զուտ մտաւորական կեանք մը պիտի ունենար եւ իր բանասիրական գործը աւելի ընդարձակ, աւելի խորունկ եւ աւելի կատարեալ պիտի ըլլար անչուշտ: Եւ արդարեւ, իր ամենէն կատարեալ արտադրութիւնը «Նկարագիր Ուսմանց»ն է, իր միաբանական շրջանին մէջ գրուած:

Մտաւորական գործունէութեան զանազան ճիւղերու վրայ խորհրդածութեանց շարք մըն է այս գիրքը, ամուր լայն հմտութեամբ, կուռ ու յստակ տրամաբանութեամբ յօրինուած. լեզուն, նզնիկեան լեզուն վրայ կաղապարուած, չունի անոր երաժշտութիւնն ու անօրինակելի շնորհը, բայց պարզութեան, որոշութեան յատկութիւններ կան հոն որ պէտք չէ անտեսուին. ոճը զուրկ է փայլէ, բայց պայծառ, կոկիկ ու ժուժկալ շինուածք մ'ունի, մտածումով առլի եւ ամէն աւելորդ տրանսլիւն վտարող արու ոճ մըն է՝ այնքան հազուադէպ մեր ճոռոմ արեւելցիականութեան մէջ: Լեզուին պատճառաւ մեր հասարակութեան մեծագոյն մասին անձանօթ մնացած այդ գործը, եթէ թարգմանուի աշխարհաբարի (եւ այդ բանն ընելով Վիեննայը Մխիթարեանները իրենց նախկին ընկերոջ յիշատակին շատ սիրուն ծառայութիւն մը պիտի մատուցած ըլլային), մեր ուսանողներու համար օգտակար

ընթացում մը պիտի կազմէր՝ գաղափարներու ազնուութեամբը, մտածմանց պայծառութեամբը, հմտութեան ամբողջութեամբն ու ոճին ուժեղ պարզութեամբը:

Այս յիշուած գործերէն զատ, Գարագաշեան ունի նաև կարգ մը երկրորդական արտադրութիւններ, Պոսիւէի «Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան»ին թարգմանութիւնը ոսկեզարեան լեզուով, կատարուած իր եւ Գաթրճեանի կողմէ, Լուի Ռասինի «Յազգս կրօնից»ին ոտանաւոր թարգմանութիւնը, «Արուեստ ճարտասանութեան», սերտական հեղինակներու նմանողութեամբ գրուած՝ ոսկեզարեան գրաբարով, Լաֆօնթիւնի առակներուն թարգմանութիւնը՝ միշտ մետրոպիան հայերէնով, շատ մը բանասիրական յօդուածներ Պոլսական այլեւայլ թերթերու մէջ, ու մասնաւորապէս «Ճշակ ոսկեզէն գպրութեան» ոսկեզարեան գրաբարով խմբագրուած Հանդէսին մէջ, որ լոյս տեսաւ 1886էն 1888՝ իր եւ Պրուրէնի տնօրէնութեամբ եւ աշխատակցութեամբ:

Գարագաշեան, զի ըջապէս, մեծ դեր մ'ունենցած է Պայլ Հառուգի վարչութեան նախաձեռնութեամբ Աստուածաշունչի նախնեաց թարգմանութեան՝ երբայական բնագրին եւ յունական թարգմանութեան հետ քաղցատմամբ՝ սրբագրուած հրատարակութեան գործին մէջ: Ինչ որ շահեկան է այս բոլորին մէջ, այս վերջին աշխատութիւնն է, ինչպէս եւ իր յուսածներու շարքը (որոնք հատորի մը մէջ ամփոփուած՝ մեր բանասիրական գրականութիւնը պիտի ճոխացնէին ընթացման եւ ուսումնասիրութեան արժանի գրքով մը): «Արուեստ ճարտասանութեանը» գասպիրք մըն է, առանց ոեւէ ինքնուրոյն նշանակութեան, թարգմանութիւնները գործ են աւելի բանասէրի մը քան արուեստագէտի մը. ու Լաֆօնթիւնի առակներուն ոսկեզարեան գրաբարի վերածումը՝ բացի քաւական բազմաթիւ թարգմանութեան սխալներէ՝ արուեստագիտական սխալ մըն է ինքնին, որովհետեւ եթէ կայ

գործ մը որ գրաբարով չէր կրնար թարգմանուիլ, այն ալ Լաֆօնթիւնի Առակներն է:

* *

Անոնք որ ձեռնհաս են, պիտի քննեն Գարագաշեանի զուտ դիտական գործը, եւ պիտի ցոյց տան ինչ որ անոր մէջ կայ ճիշդ ու անճիշդ. պատմական ու բանասիրական աշխատութեանց մէջ, ոչ որ կրնայ յաւակնիլ վերջնական ճշմարտութիւնը գտած ըլլալու. Մոմէնի պէս հսկայ մը անդամ իր կեանքին վերջերը ինքն իսկ նկատեց իր տեսութիւններէն ոմանց անճշտութիւնը. նորանոր իրողութեանց յայտնութեամբ: Բայց ալ պիտի աշխատութեանց մէջ կայ բան մը որ անկորուստ է եւ միշտ գեղեցիկ ու կենդանի, ասի ճշմարտութեան անվերապահ, անկեղծ, բոլորանուէր ու ամենագոհ սէրն է, եւ Գարագաշեան՝ իր զուտ գիտական աշխատութեանց մէջ՝ առիւի էր այդ սիրով:

Իր գործին ամբողջութեանը մէջ կը գրանուի թերութիւն մը որ տեսանելի է նոյն իսկ ոչ-մասնագէտներուն համար. այդ թերութիւնը որ իր մէկ յատկութեանը՝ խանդավառութեան՝ չօրհանգանցութեան կը ծնի, այն «տարամերժ» պատուումն է զոր ուխտած էր ոսկեզարեան գրաբարին եւ որ զինքը սխալներու առաջնորդած է թէ՛ ոչ-ոսկեզարեան գրաբար գրականութեան եւ թէ՛ մերօրեայ աշխարհաբարին նկատմամբ: Մետրոպիան հայերէնի գեղեցիկ ու անմահ գիւտէն յետոյ, Գարագաշեան այլեւս հիքնոսացած մնացած է այդ յուսածին եւ վայն արտադրող շրջանին մէջ, արհամարհելով ամէն ինչ որ կար անկից դուրս՝ թէ՛ լեզուի եւ թէ՛ նոյն իսկ պատմութեան տեսակետով. իր այդ մտաւոր տրամագրութիւնը շեշտուած է իր կեանքին վերջին կէսին մէջ մանաւանդ. հին «Մատիօ»ներու մէջ իրմէ կարգացած եւ յօդուածներ որոնք կոկիկ ու մաքուր (այսինքն անխաղն) աշխար-

հարարով են դրուած . բայց գրաբարին համար ունեցած իր պաշտամունքը զինքը հետզհետէ մղած է ոչ միայն ոչ-սովեզարեան շեղութիւն ու դրսկանութեան նկատմամբ տարօրինակէս ա՛նարդար ու անճիշտ քամահրանքի մը, այլ և աշխարհաբարի ապագային և կողմութեանը վրայ ամենաթիւր ըմբոսումի մը . և եթէ սովեզարեան գրաբարի մասին իր տեսութեանց ինչպէս և պատմական քննութեանց մեթո- տին մէջ համախոհ մնացած է միշտ վիտնայի Մխիթարեան տան հետ՝ որուն զառակն էր, աշխարհաբարի հարցին մէջ հեռացած է այդ տան ուղղութեանն որ՝ Այտնեանի մը մտղիւ- տրական աշխատութեամբը կերտուած՝ ճիշդ էր : Գարապաշեան եղած է մին անոնցմէ որոնք չեն ըմբռնած թէ գրաբարը իր պաշտօնը կա- տարած . իր կեանքին շրջանը աւարտած, և այլևս շատոնց զազրած է կենդանի գործիք մ՛ըլլալէ մտաւոր արտայայտութեան , և որ իրենց գրաբարամոլութեան հրայրքէն գինով- ցած , ոչ միայն չեն հասկցած աշխարհաբարին տրամաբանական , տիրական , անվիճելի ան- հրամեշտութիւնը իբր արդի Հայութեան լե- զու , այլ անոր ինքնուրոյն հրապոյրը , անոր կենդանի և նոր շնորհը , անոր թեթեւ ու զոզար ազւորութիւնը չկրնալով նկատել՝ զայն արձամարհած են իբր դուրսիկ , տկար ու ալանդակ վիժուկ մը : Եւ զարմանալին այն է որ այդպէս մտածողները այս անիմաստ արհա- մարհանքը ունեցած են , ոչ այն շրջանին երբ տաճկերէն բառերով խճողուած , տաճկական քե- րականութեամբ ծամածռուած , իրօք տղեղ էր ան ու զձուձ , այլ այն շրջանին երբ արդէն Մխաբեաններ , Գրիգոր Օտեաններ , Պէշիկ- թաշկեաններ զայն յղկած , մաքրած , կոհած և հասցուցած էին զմայլելի գեղեցիկութեան մը . բայց այդ խուճրդ կ'անգոսնէր աշխարհաբարը , պարզապէս որովհետեւ ան ճարտարական չի- րաբարին . և ատոնց նպատակն էր աշխար- հաբարը հետզհետէ գրաբարի ձեւերով ողո- ղելով՝ զայն որ մը նոյնացնել գրաբարին հետ : Այդ չուկէտէն մեկնելով է որ Գարապաշեան

կրցած է իր «Քննական պատմութիւնը» գրել ալլանդակ լեզուով մը , որուն մէջ ամենով կարելի է դանդել երկակենցաղ Դրաշնել , որոնք Այտնեանի «առեւտակապիք» կը յիշեցնեն : Այդ ուղղութիւնը ընդգրկեցին շատերը Գարա- ղաշեանի հետ , եւ այդ շատերուն մէջ էին զմ- բաղղարար վենետիկի Մխիթարեանք ալ . ինչպէս և Պոլսոյ գրողներէն անոնք՝ ընդհանրապէս՝ որ կը կարծէին թէ մտածմանց աղքատութիւնը կարելի էր զրաբարի մեռած ձրանքին առա- լելի կամ նուազ յաջողութեամբ կարկտուած կտորուանքներուն տակ պարտիկել : Աշխար- հաբարին հաւատարիմ մնացին վիտնայի Մխիթարեանները , և Պոլսոյ գրողներէն անոնք որ զիրենք կարող կը զգային կենդա- նի գրականութիւն մը արտագրելու և ասոր համար կենդանի լեզու մը միայն կ'ուզէին գործածել : Եւ հարկ եղաւ որ տարիներով իրենց պայքարը մղէին աշխարհաբարի կուսակից- ները գրաբարեաններուն դէմ : մինչեւ որ վերջ- նական յաղթանակը տարին : Գարապաշեան մեծ բաժին մը ունի աշխարհաբարի բնա- կան զարգացման ընթացքին այդ շեղման մէջ . իր գրաբարի փերականութիւնները , — որոնք՝ ինքնին՝ իբր գրաբարի փերա- կանութիւն՝ լաւագոյններն են . — տա- րածուելով բոլոր զգրողներուն մէջ , հայերէնի զարին գլխաւոր գրողումը կազմելով , շատ մը սերունդներու միտքը գրաբարով ծանրարեո- նեցին : Եւ բաւական տեսն տիրեց խրատոց զլուծիւն մը , որու համեմատ մեր զգրող- ներուն մէջ սկզբնական կարգերէն մինչև բարձրագոյն կարգերը՝ հայերէնի զատերը կը բազկանային գրաբարի ուսուցումէն միայն , մինչդեռ աշխարհաբարը կանոնաւոր ու մա- քուր կերպով զբերու համար ոչ մէկ գաս տալու պէտք չէին զգար . — մտածելով (ինչ որ բացարձակապէս սխալ է) թէ գրաբար զիանալը կը բաւէ աշխարհաբար լաւ գրելու համար : Այդ շրջանին է որ Պայպլ-Հատուղի վարչութիւնը , այդ տիրապետող սխալէն վա- րակուելով , կարծեց թէ Աստուածաշունչի ամե-

նապարդ ու մաքուր աշխարհաբարով թարգմանութիւնը զոր ասեանով կատարած է Տր. կրին (եւ որուն միակ թերութիւնը «գրական» տկարութեանը մէջ է եւ ոչ թէ լեզուին) անպնտջած սգեղ լեզուով մըն էր խմբագրուած, եւ հարկ համարեց զիմել Գարագաշեանին որպէս զի գրաբարախառն աշխարհաբարով վերստին թարգմանէ զայն . Գարագաշեան թարգմանեց իր լեզուովը, բայց այդ թարգմանութիւնը տարածում չգտաւ ժողովրդին մէջ (որուն անհասկանալի եւ անախորժ էր՝ ընդհանրաբար) . եւ ասկից քանի մը տարի առաջ, Պայպլ-Հաուզի վարչութիւնը որոշեց նոր թարգմանութիւն մը հրատարակել այսօրուան աշխարհաբարով :

Այդ նոյն սխալին ազդեցութեամբն է որ դարձեալ Գարագաշեան մղուեցաւ «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան» ոսկեգարեան գրաբարով ամսագիրն հրատարակել, ամսագիր մը որ բրածոյի մը տպագրութիւնը ձգեց եւ շուտ անհետացաւ . նոյն սխալին հետեւանքովն է վերջապէս որ ձախորց գաղափարն ունեցաւ ոսկեգարեան գրաբարով թարգմանել Լաֆոնսթէնի առակները, այսինքն գործ մը որ միմիայն աշխարհաբարով կրնայ թարգմանուիլ, ինչ որ այնքան լու հասկցած է Գարրիէլ վ. Այվազովսքի . որ Քրիլովի առակները թարգմանած է ոչ թէ գրաբար, այլ աշխարհաբար, եւ արտագրած է գործ մը կենդանի ու ամենասիրուն, մինչ Գարագաշեանի թարգմանութիւնը թագաւորի զգեստ հագած մեռելի մը կը նմանի :

Այս վերապահումները, որոնք Գարագաշեանի դուտ գիտական գործին հետ կապ չունին, պարտաւոր ենք ընել երբ իր ամբողջական գործունէութեան վրայ կը խօսինք, որովհետեւ որքան ալ խօսին ըլլայ մեր յարգանքը այդ մեծ մտքին համար, անոր մասին դատաստան մ'ըրած ասեմնիս այդ յարգանքէն պէտք է նախամեծար համարինք յարգանքը ճշմարտութեան, որուն ինքն իսկ եթէ միշտ համաձայն չըտեսեցաւ՝ միշտ յամառօրէն ձգտեցաւ հասնելու :

Գարագաշեան գործած է նաեւ իրրեւուսուցիչ տարիներով Պոլսոյ դպրոցներուն մէջ, ինչպէս եւ ընտանիքներու մէջ, դասական հայերէնը սորվեցուցած է : Աշակերտած ըլլալով իրեն՝ Պոլսոյ Ազգային կեդրոնական վարժարանին մէջ, ուսուցիչը մօտէն ճանչնալու եւ ներքին մարդուն ալ քանի մը յատկանշական գծերը ուսումնասիրելու առիթն ունեցած եմ : Յիշատակը զոր պահած եմ իր ուսուցիչի դէմքէն ու տպաւորութիւնը զոր մարզը վրաս գործած է այդ դպրոցական յարաբերութեանց մէջ՝ անխառնօրէն զեզեցիկ են, հակառակ անհրաժեշտ վերապահումներուն զոր պէտք է ընել իր ուսուցչական գործունէութեան ալ մասին, ուր, ինչպէս արդէն գրած եմ ուրիշ առթիւ, իր Մեսրոպեան հայերէնի մոլեռանդութիւնը զինքը կը կուրացնէր հայ լեզուի եւ գրականութեան եւ նոյն իսկ պատմութեան այն բոլոր մասերուն եւ ձեւերուն համար որոնք Մեսրոպեան չըջանին հետ կապ չունին : Ես երբեք չեմ ճանչցած մարգ մը այնքան խանդավառ որքան այդ զմայլելի ձերուներն որուն չորս տարի անընդհատ ունկնդրած եմ անխոնջ ու միշտ կրակոտ պաշտամունքի ճառը ոսկեգարեան գրաբարին ուղղուած : Մեսրոպեան հայերէնը իր ամբողջ կեանքին հրայրքը, իր հոգիին գերադոյն ուրախութիւնը, իր սրտին միակ սիրականը եղած էր, եւ իր կեանքին վերջին շրջանին՝ երբ մենք զինքը ճանչցանք, այնպիսի շրջանի մը ուր մտաւորական տարփանքները քնականաբար աւելի տեղ կը բռնեն մաքուրօց — մանաւա՛ղ մտածող մարդոց — սրտին մէջ քան մարմնեղէն տարփանքները, այդ սէրն ու պաշտամունքը առաւել քան երբեք սաստկացած . զերազոյն սրբութեանը հասած ըլլալու էին իր գասերը կը բաղկանային գրեթէ միշտ ոսկեգարեան հեղինակի մը մէկ կտորին ընթերցումէն ու բացատրութիւնէն . պէտք էր տեսնել ի՞նչ դուրզուրանքով, ի՞նչ կաթողին

յուզմունքով, ի՛նչ հեշտական հիացումով կը կարգար Եզնիկի կամ Աստուածաշունչի կամ Բիւզանդի էջեր • յազթական երանութեան ժպիտ մը կը լուսաւորէր այդ պանուն իր սիրուն ծերունիի գողտրիկ գէւքը • Իր գրասեղանին առջեւ՝ ժամ մը ամբողջ՝ ոտքի վրայ կեցած, իր մտքին ու սրտին ամբողջ ուժերը կը թափէր՝ մեզի փոխանցելու համար իր համոզումներն ու հրայրքը : Այո՛, «ոտքի վրայ» : Գարագաշեան միակ դասաւորուն էր, որ ոտքի վրայ կ'աւանդէր իր գասը. հակառակ մեր բոլոր ազաչանքներուն, այդ եօթանասունը անցած ծերունին եւ ոչ իսկ մէկ օր մը յանձն չառաւ նստած դասախօսել : Թերեւս իր նախկին քահանայական կեանքին մէկ հոգեկան մնացորդն էր այդ գասը իրեն համար նուիրական արարք մըն էր. իր սէրն ու իր հաւատքը յերիտասարդ սերունդներու փոխանցելու սուրբ գործը, զոր պէտք էր յստընկայս կատարել՝ ինչպէս ազօթք մը կամ քարոզ մը : Ու պէտք էր նաեւ տեսնել այն մուկին զայրոյթը որով կը բռնկէր՝ երբ զուտ աշխարհարարի կամ ոչ-սկիզարեան գրարարի վրայ խօսէր : «Լեզու չէ աշխարհարար, չինկանեէրէն է» : կը գոչէր : Իր այդ ցասումի վայրկեաններուն մէջ, բառերը զոր կը գործածէր՝ երբեմն սարօրինապէս քիչ սկիզարեան էին : Բայց ինչ ալ ընէր, ինչ ալ բռնէր, միշտ կը պահէր իր տիպարին ուժեղ զեղեցկութիւնը, այն գեղեցկութիւնը զոր կուտայ ազնիւ ու անշահախնդիր խանդավառութիւնը : Տարօրինակ բան է որ այդ նոյն մարզը, որ այնքան առատածեռն ու շոյլ էր իր գասերուն մէջ, ուր ինքզինքը ամբողջապէս կուտար իր աշակերտներուն, իր մէջ պարունակած ըլլայ գրամասէր կծծի մը. բայց, աւա՛ղ մարդոց լաւագոյնն իսկ մերթ քաոս մըն է հակասութեանց : Ի՛նչ փոյթ սակայն՝ մեզի համար՝ իր հասարակ կեանքի թերութիւնները : Իր բանասէրի եւ ուսուցչի կեանքին մէջ՝ իր գիրքը մնաց միշտ ազնիւ, անկեղծ, խանդավառ, իր սկզբունքներուն եւ համոզմունքներուն հաւատարիմ, ինչպէս հաւատացեալ մ'իր Աս-

տուծոյն : Ոչ ոք իրմէ աւելի պերճախօսարար գիտցած է սորվեցնել մեզի աննիւթական, գաղափարական, մտաւոր բաներու համար տաժուած սիրոյն վեհ գեղեցկութիւնը :

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ՇԱՀԱՆ ԶՐՊԵՏ

Պ. Մաքլէր երեւան կը հանէ Շահան Զրպետի մէկ շահեկան (եւ հաւանականօրէն անտիպ) գրութիւնը Լիվորոյի ու Ամսթերտամի Հայոց մասին : Զրպետի դէմքը բանասիրական աշխարհին արդէն ծանօթ ըլլալով, Պ. Մաքլէր անոր կենսագրութիւնը երկու բառով յիշեցնել բաւ համարած է : Աւելորդ չըլլայ սակայն թերեւս աւելցնել հոս քանի մը մանրամասնութիւններ այդ շատ հետաքրքրական անձնաւորութեան մասին որ բանասիրներու շրջանօրէն զուրս, մեր մէջ՝ պրեթէ անձանօթ է : Խախտածնութեան ոգիով, ամէն դժուարութեան յազթելու ձգտող հզօր կամբով եւ զիւրաթեք մտքով այն Հայերէն մին էր Զրպետ, որոնք մեր ցեղին պատիւ կը բերեն : Գիւրին չէր գալ Փոքր-Ասիոյ խորէն, շատ քիչ ֆրանսերէն գիտնալով ու երուպկանն ո՛ւն է կեդրոնի մէջ կըթուած չըլլալով հանդերձ՝ յաջողի Փարիզի նորահաստատ արեւելեան լեզուաց վարժարանին մէջ հայերէնի գասը մտցնել եւ ինքզինքն այդ գասին ուսուցիչ կարգել տալ : Իր շնորհիւ — սարակոյս չկայ որ իր անձնական դիմումներովն ու ջանքերովն է որ այդ գասը հաստատել հաւանած է Գարոցին վարչութիւնը, որովհետեւ այդ միջոցին ապահովապէս Զրպետէն զատ ուրիշ հայապէս չկար Ֆրանսայի մէջ : — Իր շնորհիւ է որ մեր լեզուին ուսուցումը կրցած է մանկ Փարիզի Արեւելեան լեզուաց վարժարանին յայտադրելն մէջ, վարժարանին էրմարտիկութեան (1795) երեք տարի յետոյ (1798), պարսկերէնէն, արաբերէնէն եւ թրքերէնէն անմիջապէս ետքը, նոր յունարէնէն (1811), աշխարհիկ արաբերէնէն (1820), նոր հնդկերէնէն (1830), չինարէնէն (1843), մալայերէնէն եւ ճապոներէնէն (1844), ճափոներէնէն (1864), աննամերէնէն (1869) եւ ուսուցիչներէն (1876), շատ առաջ : Ֆրանսերէն չափազանց քիչ գիտնալուն համար եւ որովհետեւ ուրիշ հայապէս ալ չկար, 1801ին հայերէնի գասը կը ջնջուի : Զրպետ չի վնասիր, տասը տարի

կ'աշխատի, լիովին կը սորվի Ֆրանսերէնը . և և կը դիմէ դարձեալ Դեբուին վարչութեանը՝ խնդրելով որ դասը վերահաստատեն . իր դիմումը աստիճանէն չի մնար . դասը կը վերահաստատուի . նախ ժամանակաւոր կերպով, 1810ին . Զրպետ այս անգամ կը յայտնուի իրեն քաջ Ֆրանսագէտ որջան քաջ հասցէտ, և 1812ին կայսերական հրովարտելով կ'անուանուի հայերէնի դասին տնօրէնուոր ուսուցիչ, որով և այդ դասը վերջնապէս հաստատուեց ի լրիւլայ Դպրոցին մէջ : Զրպետ կը հասցնէ յանի մը Ֆրանսացի հայագետներ, որոնց մին Լըվայեան ար Ֆլորիւլայ, յետոյ իր յաջորդը կ'ըլլայ : 1826ին Ներսէս Աշտարակեցի կը կանչէ Զրպետը Թիֆլիս, որպէս զի այնտեղ եւրոպական լեզուաց մասնաւոր վարժարանի մը հիմնարկութիւնը կազմակերպէ . Զրպետ կը մեկնի՝ երեք տարուան արձակուրդ

ստանալով . և իրեն փոխանորդ կարգելով Լըվայեան ար Ֆլորիւլայը . երեք տարին անցնելէ յետոյ Զրպետ չկրնալով դատնալ Լըվայեան ար Ֆլորիւլայ կ'անուանուի տնօրէնուոր ուսուցիչ : Լըվայեան ար Ֆլորիւլայի կը յաջորդէ 1862ին, Տիւրքիէ, որուն կը յաջորդէ 1881ին՝ Գարիկը :

Զրպետ զործած է ոչ միայն իբր ուսուցիչ, այլ և իբրև բանասէր : Իրմէ կը մնան բաւական թուով Ֆրանսերէն հայագիտական աշխատութիւններ, ո ոնց մէջ ամենին նշանաւորն է իր «Հայերէնի քերականութիւնը» . Զրպետ, ապա, ոչ միայն հայերէնի առաջին ուսուցիչն է եղած Ֆրանսայի մէջ, այլ և հայրը Ֆրանսայի հայագէտ բանասիրներուն :

2 .

NOTES(1)

CHAHAN DE CIRBIED

Sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne

PUBLIÉES

PAR

FRÉDÉRIC MACLER

Lors de la fondation de l'Ecole des langues orientales vivantes, en 1795, l'article II du décret de la Convention, portait qu'il y aurait un professeur d'arabe littéraire et vulgaire, un professeur de ture et un de persan et de malais.

En 1798, l'affiche annonçait qu'un nouvel enseignement serait donné à l'Ecole, celui de l'arménien; Jacques Chahan de Cirbied, d'Edesse, fut chargé de ce cours; mais il connaissait insuffisamment le français pour pouvoir enseigner avec fruit sa langue maternelle, et le cours provisoire d'arménien fut supprimé le 16 octobre 1801.

(1) Bibliothèque Nationale. Département des mss. Collection Coquebert de Montbret. IV. Linguistique II. Juifs. Fr. nouv. acq. 20081

ԱՄՍԹԵՐՏՍՄԻ ԵՒ ԼԻՎՈՐՆՈՅԻ ՀՍՅՈՑ ՄԱՍԻՆ

ՆՕԹԵՐ

ՇԱՀԱՆ ՋՐՊԵՏԻ(1)

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

ՖՐԵՏԵՐԻԲ ՄԱԳԼԷՐ

Արեւելեան կ'նդանի լեզուաց վարժարանին հիմնարկութեան առն . 1795ին, «Քոնվանտիոն» հրովարտակին Բ . յոյուածին համեմատ որոշուած էր հոն դնել դասատու մը գրական և աշխարհիկ արարելէնի : դասատու մը թրքերէնի, և դասատու մը պարսկերէնի և մալայերէնի :

1798ին, ազգագիրը կը ծանուցանէր թէ նոր դաս մը պիտի աւելցուէր Դպրոցին մէջ, հայերէնի դասը . Յակոբ Շահան Զրպետ, որուն յանձնուեցաւ այդ դասին աւանդումը, Ֆրանսերէն այնքան չէր գիտեր որքան հարկաւոր էր օգտակար կերպով իր մայրենի լեզուն ուսուցանելու համար, և 1801 հոկտեմբեր 16ին հայերէնի առժամանակեայ դասնթացքը ջրնջուեցաւ :

Տասը տարի յետոյ, Շահան Զրպետը արտօնութիւն խնդրեց հայերէնի դասնթացքը

(1) Ազգային Մատենադարան Փարիզի . Ձեռագիրներու բաժին . հաւաքածու Քոքպէր տը Մոնպրէի :

Dix ans plus tard, Chahan de Cirbied sollicita l'autorisation de rouvrir le cours d'arménien, autorisation qui lui fut accordée par le Ministre, d'autant plus facilement qu'un plein succès couronna les efforts et le zèle du savant arménien qui fut nommé professeur titulaire le 27 février 1812.

Outre sa Grammaire Arménienne, Chahan de Cirbied donna un certain nombre d'ouvrages scientifiques qui lui valurent un bon renom parmi les orientalistes ses contemporains. Il rédigea, probablement sur la demande de Coquebert de Montbret, une notice sur les Arméniens d'Amsterdam et sur ceux de Livourne (1). Cette notice, que nous sachions, n'a pas encore vu le jour; aussi avons-nous pensé qu'il ne serait pas dépourvu d'intérêt de la publier au moment où la question d'Arménie est plus que jamais à l'ordre du jour.

F. M.

(1) Ce texte est extrait des papiers Coquebert de Montbret, récemment mis à la disposition du public par le département des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Charles Etienne Coquebert de Montbret (1755-1831), tour à tour commissaire de la marine à Hambourg, conseiller correcteur à la cour des Comptes, chef du bureau de la statistique au ministère de l'Intérieur, directeur des douanes de Hollande, dans les diverses situations d'une vie si agitée, trouva le temps de s'intéresser aux études philologiques, d'apprendre presque toutes les langues européennes, et l'arabe, et le chinois, de travailler à la publication du dictionnaire chinois du P. Basile de Glemona, et même de traduire les sentences de Hang-Ti-Fo-Chao (Cf. Baron de Silvestre, «Notice biographique sur M. le Baron Coquebert de Montbret», dans «Mémoires d'agriculture, d'économie rurale et domestique», publ. par la Société royale et centrale d'agriculture, 1832, pp. 63-84). Il était naturel qu'il dirigeât ses fils vers l'orientalisme: l'un d'eux, Antoine - François - Ernest, mourut en 1801 au Caire, où il avait été envoyé comme membre de la commission d'Egypte; l'autre, Eugène, traduisit les «Prolégomènes historiques» d'Ibn-Khaldoun. On ne s'étonnera donc pas de trouver parmi la masse de documents recueillis par ces savants une note sur les Arméniens.

վերսկսելու, եւ նախարարը զայն շնորհեցանոր՝ տնտեսելով որ լիակատար յաջողութիւն մը կը պսակէր ջանքերն ու կոտանողը հայ գիտունին, որ տիտղոսաւոր ուսուցիչ ճանչցուեցաւ 1812 ժետրուար 27ին:

Իր «Հայերէնի՝ քերականութիւնն» զատ, Շահան Զրպետ արտադրեց բաւական թուով գիտական գործեր որոնք զինքը լաւ համբաւի մը տիրացուցին իր ժամանակակից արեւելագէտներուն մէջ: Խմբագրեց, հաւանականաբար Քոքպէր տը Մոնպրէի խնդրանքով, ծանօթագրութիւն մը Ամսթերամի եւ Լիվորնոյի Հայոց վրայ (1): Այս ծանօթագրութիւնը կարծենք թէ ասկաւին լոյս չէ տեսած. ուստի ժամանցինք թէ շահեկանութիւնէ զուրկ պիտի չըլլար զայն հրատարակել այս պահուն երբ հայկական հարցը առաւել քան երբեք օրուան հարց մըն է: Ծ. Մ.

(1) Այս բնագիրը քաղուած է Քոքպեր տը Մոնպրէի թղթերէն, որոնք զեւ վերջերս Շահանութեան տրամադրութեանը գրուեցան Ազգային Մատենադարանին ձեռագիրներու գրաստի կողմէ: Շարլ Էթիէն Քոքպէր տը Մոնպրէ (1755-1831), որ հետզհետէ եղած է Համպուրի մէջ Ֆրանսայի ծովային նախարարութեան յանձնակատար, «Քուր տէ Քոնթ»ին մէջ խորհրդական սրբադիչ, վիճակագրութեան գրասենեակի պետ՝ Ներքին Գործոց նախարարութեան մէջ, Հոլանտայի մաքսատանց արհեստէն, այդքան խողովայնը կեանքի մը այլազան կացութեանց մէջ առեւտրականութեան ուսումնասիրութիւններով հետաքրքրուելու, գրեթէ բոլոր եւրոպական լեզուները եւ արաբերէն ու չինարէն սորվելու Հ. Պազլի տը Կլեմոնայի չինական բառարանին հրատարակութեանը աշխատելու եւ նոյն խոյ Հանկ-Թի-Չո-Չաօի Խրատները, թարգմանելու (Համմ. պատոն տը Սիլվէսթր, կենսագրական ծանօթութիւն պատոն Քոքպեր տը Մոնպրէի վրայ, «Յիշատակագիրք Երկրագործութեան, դաշտային եւ առանին տնտեսութեան»ի մէջ, երկրագործութեան արքայական եւ կեդրոնական բնկերութեան կողմէ հրատարակուած, 1832, էջ 63-84): Բնական էր որ իր օրդինները ուղղէր զէպի արեւելագիտութիւն. անոնցմէ մին, Անթուան Ֆրանսուա Էրնէսթ, մեռաւ 1801ին Փահիրէի մէջ, ուր գրկուած էր իբրեւ անդամ Եգիպտոսի Յանձնատեսութիւն. միւսը, Էթէն, «Իպն-Պալտունի «Պատմական յատաշարանութիւնքը» թարգմանեց: Զարմանալի չէ որ եմն որ այդ գիտուններուն ձեռքով հաւաքուած բազմաթիւ տարիւմաններուն մէջ Հայոց մասին ծանօթագրութիւն մը գտնուի:

ARMÉNIENS (*)

(Fol. 64^a) Sous le règne de sultan Suléyman II(1) qui gouverna l'Empire ottoman pendant 47 ans et sous celui de chah Tahmaz I qui gouverna la Perse pendant 50 années (2) jusques vers l'an 1574, l'Arménie devint le théâtre de guerres continuelles entre ces deux empires et le commerce de cette nation s'affaiblit considérablement dans le Levant. La découverte du nouveau monde et du Cap de Bonne Espérance força pour ainsi dire les Européens à changer la direction de leur commerce, en abandonnant les meilleurs ports de l'Afrique et de l'Asie.

Cosme I(3), grand duc de Toscane, par un édit qu'il fit publier en 1548, déclara la ville de Livourne(4) libre et ouverte aux commerçans de toutes les nations en leur assurant des protections pour y exercer leur commerce. Dans la même année(5) le patriarche d'Arménie Etienne V(6) vint à Rome en personne pour avoir des conférences avec le pape Pie III(7) au sujet des affai-

(*) Պ. Մաքլեր նոյնութեամբ պահպանած է բնագրին ուղղագրութիւնը, որ Զրպետի տետրուան ուղղագրութիւնն էր :

1) Surnommé le « Conquérant » le « Législateur » ; monta sur le trône en 1520, est donc le contemporain de François Ier et de Charles Quint ; mourut en 1566.

2) Thamasp Ier de la dynastie des « Sophis », régna de 1524 à 1576.

3) Cosme de Médicis devint duc de Toscane en 1537 et grand duc en 1569. Le duché de Toscane ou Florence avait été érigé par Charles Quint en 1531 en faveur d'Alexandae de Médicis.

4) La prospérité de Livourne date de l'époque (1421) où Florence l'acheta aux Génois pour avoir un port de mer à elle.

5) En 1548. Voir note 3.

6) Etienne V monta sur le siège patriarcal en 1541. Il est nommé « Salmasdetsi » et « Cosdantinoubolsetsi » parce qu'il était né à Salmasd et qu'il avait été élevé à Constantinople. (Saint-Martin, « Mémoires... sur l'Arménie », I, p. LLL.

7) Pie III ne fut pape que 27 jours, en 1503. Il s'agit ici vraisemblablement de Paul III qui fut pape de 1534 à 1550.

ՀԱՅԵՐ

(քերք 64 ա.) Սուլթան Սիւլէյման Բ. Ի(1) օրով, որ Օսմանեան պետութիւնը կառավարեց 47 տարի եւ Շահ Թահմազ Ա. Ի(2) օրով որ 50 տարի կառավարեց Պարսկաստանը՝ մինչեւ 1574, Հայաստան թատերաբեմը դարձաւ այդ երկու պետութեանց միջեւ մղուած շարունակական պատերազմներու, եւ այդ ազդին վաճառականութիւնը մեծապէս տկարացաւ Արեւելքի մէջ : Նոր աշխարհին եւ Բարեյուսոյ-Պրուսիին գիւտը, կերպով մը բռնադատեց Եւրոպացիները իրենց վաճառականութեան ուղղութիւնը փոխելու, Սփրիկէի եւ Ասիոյ լաւագոյն նաւահանգիստները լքանելով :

Քօզմօ Ա. (3), մեծ դուքս Թոսքանայի, հրովարտակով մը զոր հրատարակեց 1548ին, Լիվորնոյ(4) քաղաքը ազատ հոչակեց եւ ամէն ազգի վաճառականներուն բաց՝ անոնց ապահովելով ամէն պաշտպանութիւն իրենց առևտուրն այնտեղ ի գործ դնելու համար :

Միւսնոյն տարին (5) Ստեփանոս Ե. Հայոց կաթողիկոսը(6) Հռոմ եկաւ Պիոս Գ. (7) պապին հետ խորհրդակցութիւններ ունենալու համար Եկեղեցւոյ հարցերու մասին :

1) «Աշխարհակալ» եւ «օրէնսդիր» մականունուած . գահ բարձրացաւ 1520ին. ժամանակակիցն է ուրեմն Ֆրանսուա Ա. Ի եւ Կարոլոս Ե. Ի . մեռաւ 1566ին :

2) Թամասպ Ա. . Սոփիներու հարստութենէն, թագաւորեց 1524էն 1576 :

3) Քօզմօ աիՄետիչի Թոսքանայի դուքս եղաւ 1537ին եւ մեծ դուքս 1569ին : Թոսքանայի կամ Ֆրոնդինցայի գրքութիւնը 1531ին հաստատուած է Կարոլոս Ե. Ի ձեռքով՝ ի նպաստ Ալեքսանտր աի Մետիչիի :

4) Լիվորնոյի բարգաւաճ կացութիւնը կը սկսի այն թուականէն (1421) երբ Ֆրոնդինցա դայն գնեց ձենովացիներէն՝ իրեն յատուկ ձովային նաւահանգիստ մը ունենալու համար :

5) 1548ին . տես նօթ 3 :

6) Ստեփանոս Ե. կաթողիկոսական օթոք բարձրացաւ 1541ին, կոչուած է «Սալմաստեցի» եւ «Կոստանդնուպոլսեցի», որովհետեւ Սալմաստ ծնած եւ Կ. Պոլիս կրթուած էր : (Սէն-Մարթէն, Յուշագիրք Հայաստանի մասին :

7) Պիոս Գ. պապ եղաւ 27 օր միայն : Այստեղ խնդրոյ առարկայ եղող անձը հաւանականօրէն Պօղոս Կոն ըլլալու է, սր պապ եղաւ 1534էն 1550 :

res de l'Eglise. (64b) En passant par Florence, ce patriarche fut présenté au grand duc de Toscane qui lui fit beaucoup d'accueil. Il l'instruisit de l'édit qu'il venait d'annoncer et l'invita à engager les commerçans de sa nation à venir s'établir à Livourne. Le patriarche envoya aussitôt cette circulaire traduite dans sa langue à plusieurs maisons riches et commerçantes de la Grande Arménie, et après deux ans d'absence, de retour dans son siège patriarcal à Erivan(1), il les engagea lui-même à aller dans cette ville pour y répandre leur commerce, et ce fut alors qu'une société d'Arméniens, au nombre de 15 personnes, s'établit vers l'an 1553. Ce furent ces Arméniens qui produisirent les premiers dans cette ville les indiennes, les toiles rayées, les soieries de la Perse, d'Alep, de Manissa et la manière de travailler et de polir le corail.

(65a) Le commerce des Arméniens avec les Indes orientales par la voie d'Ormus éprouva à cette époque une diminution sensible dans la masse de ses produits.

Les Vénitiens et les Génois quittèrent entièrement les entrepôts qu'ils possédaient sur les côtes de la Méditerranée et du Pont Euxin; les Arméniens du Vieux Julfa, (3) de Tauris(2) et de Suldania qui avaient entretenu jusqu'alors un commerce avantageux entre l'Inde et les factoreries italiennes, n'eurent plus aucun débouché pour leurs m[archan]dises.

Après ces changemens, différentes maisons riches de la Haute Arménie ne tardèrent point à tourner leur attention vers le commerce que faisait alors l'occident avec les deux Indes et

1) Cette ville fut longtemps une des capitales de l'Arménie et, au XVIe siècle, servit de résidence aux chahs de Perse.

2) Sur le fleuve Araxe, près de la frontière russo-persane; c'est une des principales étapes sur la route Erivan-Tauris-Téhéran.

3) Ou Tabriz et Tebris, capitale de l'Aderbeidjan, ville très commerçante, point de rencontre de toutes les caravanes trafiquant entre la Perse, l'Asie Mineure et la Syrie; fondée par Zobéida, une des femmes de Haroun-ar-Rachid, vers 792.

(64 p.) Տիրորն ցայէն անցած ատեն, այդ կաթողիկոսը ներկայացուեցաւ թոսքանայի մեծ դուքսին, որ անոր շատ յաւ ընդունելու թիւն ըրաւ: Հաղորդեց անոր այն հրովարտակը զոր արձակած էր եւ զայն հրաւիրեց իր ազգին վաճառականները դրդելու որ զան Լիվորնօ հաստատուին: Կաթողիկոսն իսկոյն այդ շրջաբերականին հայերէն թարգմանութիւնը դրկեց Մեծ Հայաստանի շատ մը հարուստ վաճառականական տուներու, եւ երկու տարուան քացակայութենէ յետոյ՝ երբ զարձաւ կաթողիկոսական աթոռը, Երեւան(1), զանոնք անձամբ դրդեց երթալ այդ քաղաքին մէջ իրենց առեւտուրը տարածելու, եւ այդ միջոցին է որ Հայերու ընկերութիւն մը՝ 15 հոգիէ բաղկացած՝ հաստատուեցաւ հոն մօտաւորապէս 1553ին: Այդ Հայերն են որոնք առաջին անգամ ըլլալով այդ քաղաքին մէջ ներմուծեցին նոյնպէս պատասանելի, չեւրոստոր կտուները Պարսկաստանի, Հայկալի: Մզնիսայի մետաքսեղէնները եւ բոսոր բանելու եւ յղկեցնելու կերպը:

(65ա.) Հայոց վաճառականութիւնը արեւելեան Հնդկաստանի հետ Օրմուսի ճամբով, այդ միջոցին զգալի նուազում մը կրեց իր արդիւնաբերութեանց զանգուածին մէջ:

Վենետիկցիք եւ Ճենովացիք բարորդին քաջութեան այն միւրանոցներէն զոր ունէին Միջերկրագնանի եւ Եւքսինեան Պոնտոսի ափերուն վրայ: Հին Զուլայի(2), Դաւրէթի(3) եւ Սուլթանիէի Հայերը որ մինչեւ այն ատեն չահարեր վաճառականութիւն մը ըրած էին Հնդկաստանի եւ իտալական վաճառատուններուն միջեւ, այլեւս իրենց ապրանքներուն համար ո եւ է վաճառասեղի չունեցան:

Այս փոփոխութիւններէն յետոյ բարձր Հայաստանի զանազան հարուստ տուներ չսեչացան իրենց ուշադրութիւնը դարձնել զէպի այն վաճառականութիւնը, զոր այդ միջո-

1) Այս քաղաքը երկայն ատեն Հայաստանի մայրաքաղաքներէն մին եղաւ եւ Ք.Ձ. դարուն պարսիկ Շահերուն իրր բնակավայր ծառայեց:

(4) Երասխ գետին վրայ, ուս-պարսկական սահմանապիտին մօտ գլխաւոր հանգրուաններէն մին է Երեւան-Դաւրէթ-Թեհրանի ճամբուն վրայ:

(3) Կամ Թապրիզ եւ Թեպրիզ, Ասորպատականի մայրաքաղաքը. քաղաք մը շատ վաճառաչան, հանգրիւման կէտ՝ Պարսկաստանի, Փոքր Ասիոյ եւ Սիրիոյ միջեւ առեւտուր ընող կարաւաններուն, հիմնուած 792ին, Հարուն-ար-Ռաշիտի կրներէն միոյն՝ Զոպէյտայի ձեռքով:

ce fut dans cet état de choses que plusieurs Arméniens vinrent s'établir pour la 1ère fois dans la ville d'Amsterdam, vers l'an 1560(65) pour faire le commerce des perles, des diamans et envoyer en Turquie les productions naturelles de l'Amérique et les produits des fabriques de France et des Pays-Bas.

Sous les gouvernemens de la Toscane et de la Hollande, les Arméniens jouissaient dans leur commerce des mêmes protections que les habitans du pays. Le seul privilège qu'on avait accordé aux Arméniens de Livourne était l'exemption de donner des logemens et des rations aux troupes dans un temps de guerre. Il paraît que ce fut Ferdinand 1er (1) qui leur accorda cette distinction en 1593.

Cependant, lors de la première entrée de l'armée française dans Livourne en 1796, les Arméniens s'assimilèrent aux habitans et fournirent comme eux tout ce qui était nécessaire aux soldats. 28(2) officiers de l'Etat major furent logés et meublés à leurs dépens.

(66^a) Les Arméniens d'Amsterdam ne jouissaient d'autre privilège que celui de la liberté des cultes, commune à eux comme à toutes les sectes. Le grand patriarche exerçait toujours ses droits sur les individus de la nation, comme sur leurs affaires ecclésiastiques; le gouvernement y prêtait quelquefois la main, soit pour destituer des curés ou des évêques d'après l'agrément de ce pontife.

On comptait à Livourne vers le milieu du dernier siècle environ 33 familles arméniennes établies dans cette ville et 18 à Amsterdam; actuellement ils sont en très petit nombre; en voici l'énumération:

Ceux de Livourne sont:

1) 1587—1608.

2) Le 2 de 28 est indistinct et pourrait à la rigueur être pris pour un 8. Mais 88 serait un chiffre bien fort d'officiers hébergés par les Arméniens.

ցին Արևմուտքը կ'ընէր երկու Հնդկաստաններուն հետ, եւ իրերու այդ վիճակին մէջ է որ շատ մը Հայեր, եկան առաջին անգամ Եւրոպայի հաստատութիւններում, 1560ի մօտ, (65ր) մարդրաբ. ազամանդի վաճառականութիւնը ներկու եւ Ստորին Եւրոպայ արդիւնաբերութիւնները Տաճկաստան զրկելու համար:

Թոսքանայի եւ Հոլանտայի կառավարութեանց ներքեւ, Հայերը իրենց առևտուրին մէջ կը վայելէին այն նոյն պաշտպանութիւնը զոր ունէին երկրի բնակիչները: Միակ առանձնաշնորհութիւնը որ շնորհուած էր Լիվորնոյի Հայոց, պատերազմի առեւ զօրքերուն բնակարան եւ ուտեստ տալու պարտքէն զերծ մնալն էր: Կ'երեւայ թէ Ֆերտինանտ Ա. ն (1) է որ այս մասնաւոր շնորհն անոնց բրաւ 1513ին:

Սակայն, ֆրանսական բանակին Լիվորնօ առաջին անգամ մտնելու միջոցին՝ 1796ին, Հայերը տեղւոյն բնակիչներուն հետ միացան եւ անոնց պէս իրենք ալ հայթայթեցին ամէն ինչ որ հարկաւոր էր զինուորներուն: «Էթաւ-Սաժոն»ի 28 (2) սպաներ անոնց ծախքով բնակարան ու կարասիք ունեցան:

(66^a) Ամսթերտամի Հայերը ուրիշ առանձնաշնորհութիւն չէին վայելեր թայց եթէ զաւանանքի ազատութիւնը, զոր՝ իրենց պէս կը վայելէին նաեւ բոլոր ազանցները, կաթողիկոսը իր իրաւունքները կը բանեցնէր միշտ այդ հայ անհասաներուն ինչպէս եւ իրենց Եկեղեցական խնդիրներուն վրայ. կառավարութիւնը երբեմն կ'աջակցէր անոր, քահանաները կամ եպիսկոպոսները պաշտօնանկ ընելու համար՝ այդ քահանայապետին կամքին համեմատ:

Լիվորնոյի մէջ վերջին դարուն կէսին մօտ՝ 33 հայ ընտանիք կը համրուէր այդ քաղաքը հաստատուած, իսկ Ամսթերտամի մէջ 18. այժմ շատ սակաւաթիւ են. ա՛նա անոնց ցուցակը:

Լիվորնոյի Հայերն են.

Յովհաննէս Մկրտիչ Կարապետ, հովիւ:

1) 1587—1603.

2) 28ին 2ր շատ անորոշ գրուած է, եւ ի հարկին կրնայ նաեւ 8 կարգապետ իւր, թայց 88 շատ խոշոր թիւ մըն է եւ հաւանական չէ որ սակաւաթիւ Հայերը այդքան շատ սպաներու բնակարան տուած ըլլան:

Jean B. Garabied, curé, né à Angora 1
 Mirimany, 4 frères nés en Italie et dont 2
 sont mariés 4
 Mouradja, né à Constantinople et marié
 avec une Italienne 1
 (66^b) Baboumenz, né à Julfa; seul et vieux 1
 Salvadory, deux frères nés à Livourne 2
 Grégoire Sceriman, né en Asie, marié avec
 une Italienne 1
 Pascal Sceriman, né dans l'Inde, seul 1
 Nazar, oncle, et 3 neveux, nés à Livourne 4
 Jean B. Armeny, né à Livourne 1
 Yasigy, né à Angora, marié avec une Italienne 1

17

ճնած էնկիւրիւ 1
 Միրիմանի, չորս եղբայրներ, ճնած Իաւլիա
 եւ որոնց երկուքն ամուսնացած են 4
 Մուրաճա, ճնած Պոլլիս, եւ Իտալուհիի մը հետ
 կարգուած 1
 (66բ) Պապուճէնց, ճնած Ջուղա, առանձին
 եւ ծեր 1
 Սալվատորի, երկու եղբայրներ, ճնած Լի-
 վորնո 2
 Գրիգոր Շէրիման, ճնած Ասիա, Իտալուհիի մը
 հետ կարգուած 1
 Փասքալ Շէրիման, ճնած Հնդկաստան, ա-
 սանձին 1
 Նազար, հորեղբայր, եւ երեք եղբորորդիք,
 ճնած Լիվորնո 4
 Յովհաննէս Մկրտիչ Արմենի, ճնած Լիվորնո 1
 Սազիճի, ճնած էնկիւրիւ, Իտալուհիի մը հետ
 կարգուած 1

17

Il y a dix ans environ (1) qu'on comptait 34
 personnes, hommes et femmes, dont 7 étaient
 des vieillards; mais plusieurs sont morts et les
 autres sont retirés dans leur pays. Leur nom-
 bre aujourd'hui ne peut excéder celui-ci que
 de 3 à 5 individus au plus.

Dans la ville d'Amsterdam, on ne trouve main-
 tenant que 4 Arméniens, qui sont:

Grégoire Vartabied, curé, né à Manissa, en
 Turquie.

Masseh, deux jeunes frères, nés à Amsterdam
 (67^a) Garabied Sory, né à Smyrne, marié en
 Hollande.

Les Arméniens qui se trouvent dans ce mo-
 ment à Livourne et à Amsterdam ont dans ces
 deux villes une résidence fixe et ordinaire. De-
 puis longtemps, ceux mêmes qui sont nés en
 Asie y sont au moins depuis 15 ou 20 ans; on
 ne voit point dans l'une et dans l'autre de ces
 deux villes d'Arméniens fixés un certain temps
 pour y suivre des affaires de commerce.

Il n'y a maintenant à Livourne que 6 ou 10
 Arméniens qui s'appliquent au commerce et les
 autres vivent pour la plupart des biens-fonds
 qu'ils possèdent.

Quant à ceux d'Amsterdam, trois seulement y
 existent par leurs revenus. Il y en a un qui exer-
 ce le métier de graveur sur bois pour l'impres-
 sion des indiennes.

1) Donc, vers 1800.

Տասր տարիի չափ առաջ 34 հոգի էին, այր
 ու կին, որոնց 7ը ծերունիներ էին. բայց շա-
 տերը մեռան եւ մեռածները իրենց երկիրը քա-
 շուեցան. Այսօր իրենց թիւը 17էն առ առա-
 ւելն 3-5 հոգի աւելի կրնայ ըլլալ:

Ամսթերտամ քաղաքին մէջ 4 այժմ Հայ
 միայն կայ, որոնք են.

Գրիգոր վարդապետ, հովիւ, ճնած Մա-
 նիսա՝ Տաճկաստան:

Մասեհ, երկու երիտասարդ եղբայրներ, ծը-
 նած Ամսթերտամ:

(67ա) Կարապետ Սորի, ճնած Իզմիր, Հսլան-
 տայի մէջ կարգուած:

Այս միջոցիս Լիվորնո եւ Ամսթերտամ գրե-
 նուող Հայերը այդ երկու քաղաքներուն մէջ
 հաստատուն եւ սովորական բնակարան ունին:
 Անոնք իսկ որ Ասիա ճնած են, երկայն ատենէ
 ի վեր, գոնէ 15-20 տարիէ ի վեր հոն հաս-
 տատուած են. այս երկու քաղաքներուն մէջ չէ
 պատահած որ Հայեր ատեն մը միայն հաստա-
 տուին իրենց առեւտուրն ընելու համար:

Այժմ Լիվորնոյի մէջ 9-10 Հայ կայ միայն
 վաճառականութեամբ զբաղող, միւսները մեծ
 մասամբ իրենց կալուածներուն եկամուտովը
 կ'ապրին:

Գալով Ամսթերտամի Հայերուն, անոնցմէ
 երեքը միայն իրենց եկամուտովը կ'ապրին:
 Մին փայտի վրայ փորագրութեան արհեստով
 կը պարապի՝ հնդկական պատատներու տպա-
 գրութեան համար:

(1) Ուրեմն 1800ի մօտ:

(67^b) Les Arméniens ont toujours professé la religion chrétienne, depuis le commencement du quatrième siècle. Partout où ils se sont établis en corps, ils ont eu le soin de pratiquer leur culte. Ceux de Livourne ne commencèrent à l'exercer publiquement que vers la fin du seizième siècle et ce fut à la suite d'un second édit que fit Ferdinand I, grand duc de Toscane, par lequel il promettait sûreté et protection à tous les négocians étrangers qui viendraient commercer dans la ville de Livourne.

C'est après cette déclaration que d'autres Arméniens venant en plus grand nombre à Livourne, emmenèrent avec eux des prêtres de leur rit et par une permission spéciale de l'archevêque de Pise, ils furent autorisés les jours de fêtes solennelles à officier dans l'Eglise des Cordeliers et dans celle de la «Misericordia» (68^a) qui n'est plus aujourd'hui qu'une maison. Cette permission accordée pour un certain temps se continua jusques vers l'an 1671, époque où la cour de Rome autorisa les Arméniens à exercer leur culte tous les jours dans une de ces deux églises.

Le 16 mai 1689, renfermés dans une maison, 27 Arméniens des plus riches particuliers de Livourne souscrivirent pour une certaine somme afin d'élever une église particulière pour leur culte.

Ils achetèrent en 1692, avec l'autorisation de Côme 3, (1) le terrain du jardin des Cordeliers pour le prix 5489 $\frac{1}{2}$ de »pezza» (2), monnaie de Toscane répondant à 26352 francs de France.

En 1697, les Arméniens s'imposèrent volontairement un droit appelé «Stallagio», par lequel ils s'obligèrent tous sans distinction de payer à une caisse qu'on avait formée une certaine somme pour chaque balle de marchandises (68^b) importée ou exportée, afin de pourvoir aux frais de construction et d'entretien de l'Eglise.

1) 1670 — 1723.

1) Le mot «pezza» signifie en italien; pièce; il faudrait ici «pezze»; la pièce en question était probablement la Léopoldine, qui valait environ 5^l, 50.

(67^a) Հայերը միշտ քրիստոնեական կրօնքը դաւանած են՝ չորրորդ դարու սկիզբէն ի վեր՝ Սմէն ուր որ հաւաքաբար հաստատուած են, հոգ տարած են իրենց ազգային ծէսը պահպանելու: Հայերը տասնվեցերորդ դարու վերջերը սկսան իրենց կրօնական արարողութիւնները հրապարակաւ կատարել, երկրորդ հրովարտակէ մը յետոյ, զոր արձակեց Ֆերտինանտ Ս. Թոսքանայի մեծ դուքսը, եւ որով ապահովու թիւն եւ պաշտպանութիւն կը խոստանար Լիվորնո քաղաքին մէջ վաճառականութիւն ընելու համար եկող բոլոր օտարականներուն:

Այդ յայտարարութենէն ետքն է որ ուրիշ Հայեր աւելի մեծ թուով դաւով Լիվորնո իրենց հետ բերին իրենց ծէսին պատկանող քահանաներ եւ Փիզայի արքեպիսկոպոսին մէկ մասնաւոր թոյլատու թեամբ՝ արտօնուեցան, հանդիսաւոր տօնի օրերուն, պատարագի արարողութիւնը կատարել Գորալիէներու եկեղեցիին եւ «Միզերիթորաթա» եկեղեցիին մէջ (68^a) որ այժմ պարզ տուն մըն է. մասնակիւն մը համար շնորհուած այդ թոյլատուութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ 1671 տարին, երբ Հոռմայ արքունիքը արտօնեց Հայերը իրենց ծէսը ամէն օր կատարել այդ երկու եկեղեցիներէն մէկուն մէջ:

1689ի մայիսի 16ին, տան մը մէջ հաւաքուելով, 27 Հայեր, Լիվորնոյի ամենէն հարուստ անհատներէն, գումար մը հանրագրեցին՝ իրենց ծէսին համար մասնաւոր եկեղեցի մը կանգնելու նպատակով:

1692ին գնեցին, Գողմօ Գ. ի (1) արտօնութեամբ, Գորալիէներու պարտէզը, 5489 փլիճայի (2), թոսքանական դրամ որ Ֆրանսական 26352 ֆրանքի կը համապատասխանէ:

1697ին, Հայերը կամաւորապէս իրենք իրենց վրայ զրին տուրք մը stallagio կոչուած՝ որով ամենքն անխախտ ինքզինքնին հարկադրեցին վճարել անտուկի մը՝ զոր հիմնած էին. որոշ գումար մը ամէն մէկ ներածուած կամ արտածուած ((8^բ)) ապրանքի հակի համար, որպէսզի եկեղեցիին շինութեան եւ պահպանման ծախքերն ատով հայթայթէին:

(1) 1670-1723:

(2) Pezza բառը իտալերէն լեզուով դրամ կը նշանակէ. հոս պէտք էր pezze գրել. այդ դրամը հաւանականօրէն «Լէոփոլտինն» էր որ մօտաւորապէս 5 ֆր 50 կ'արժէր:

On en jeta les 1ers fondemens en 1701. Deux p[ri]ncipales personnes nommées Gilabkan de Marcar (1) et Diodet de Matous (2) furent chargées de la surv[e]illance des travaux et des dépenses. Le 1er janvier 1714, cette église fut achevée entièrement après avoir coûté environ 70,000 pezza.

Depuis cette époque, l'Eglise fut administrée, quant au spirituel, par le ministre, et pour le temporel, par 4 procureurs de la Nation.

Les Arméniens de Livourne ont toujours été soumis au pape; le curé dépendait anciennement de la congrégation de la Propagande et en recevait aussi son traitement annuel. Mais depuis Léopold, grand duc de Toscane (3), leur église est devenue une église à part pour leur nation et dépend[an]te du prince du pays. (69^a) Les revenus de cette église peuvent monter à 35 ou 40,000 fr. provenans de biens immeubles. Elle possède aussi deux appartemens pour l'habitation des prêtres et un hospice de 5 ou 6 chambres attenant à elle pour les pauvres de leur nation.

Les Arméniens de cette ville n'eurent jamais d'école dirigée par eux-mêmes pour l'instruction de leurs enfans. Le but p[ri]ncipal de tous ceux qui y venaient était uniquement le commerce.

Un riche Arménien de C[on]stantino[pl]e nommé Kusély, qui avait été longtemps inspecteur de la Monnoie du grand Seigneur, en se fixant quelque temps à Livourne avec sa famille, eut l'intention d'établir à ses frais une école à Pise pour l'usage de sa nation; mais ce projet n'eut jamais d'exécution; Kusély se retira dans sa patrie vers l'an 1798 et y mourut vers le commencement de ce siècle.

1) Cette expression doit trahir un original comme Gilabkan Marcarian, c-à-d. Gilabkan de la famille Marcar.

2) Probablement: Diodet Matoussian, c-à-d. Diodet, de la famille Matous (=Mathéos = Mathieu).

3) De la maison de Lorraine-Autriche, grand duc en 1765, empereur en 1790.

Այդ եկեղեցիին առաջին հիմերը դրին 1701ին : Երկու զլխաւոր անձեր . ձիւպարան տը Մարգար (Ճ) եւ Տիոտէ տը Մաթուս (2) պաշտօն ստացան հսկել շինութեան եւ ծախքերուն : 1714ի յունուար 1ին , եկեղեցին բոլորովին աւարտեցաւ՝ մօտաւորապէս 70,000 փեցցաի նստելով :

Այդ թուականէն ի վեր, եկեղեցիին վարչութիւնը՝ հոգեւոր գործերուն մէջ՝ հովիւին ձեռքը եղաւ, եւ աշխարհական գործերուն մէջ 4 երեսփոխաններու :

Լիվորնոյի Հայերը միշտ հպատակած են պապին . իրենց հովիւը առաջ կախում ունէր Փրոփականտայի ժողովէն եւ անկից կ'ընդունէր իր տարեկան թոշակը : Բայց Թոսքանայի մեծ զուքս Լէոփոլտէն ի վեր (3), իրենց եկեղեցիին ազգային առանձին եկեղեցի մ եղած է . երկրին իշխանէն կախում ունեցող (69ա) : Այս եկեղեցիին եկամբաւոր կրնայ մինչեւ 35-40000 Ֆրանքի ելլել, անշարժ կալուածներու հասոյթովը գոյացած : Ան ունի նաեւ երկու փարթըմսի՝ ուր քահանաները կը բնակին, եւ իրեն կից 5-6 սենեակով անկեւանոց, մը իրենց ազգին ազգատներուն համար :

Այս քաղաքին Հայերը երբեք չունեցան իրենց ձեռքով կառավարուած դպրոց մը իրենց զաւկըներուն կրթութեան համար : Բոլոր հոն եկողներուն զլխաւոր նպատակը միմիայն վաճառականութիւնն էր :

4. Պոլսեցի հարուստ Հայ մը, Կիւզելեան անուն որ երկար ատեն Տաճկաց վեհապետին փողբանոցին վերատեսուչ էր եղած, ժամանակ մը իր ընտանիքին հետ Լիվորնո հաստատուելով՝ զիտաւորութիւնն ունեցաւ իր ծախքով դպրոց մը հիմնել Փիզայի մէջ՝ իր ազգին համար, բայց այդ ծրագիրը երբեք չգործադրուեցաւ . Կիւզելեան իր հայրենիքը քաշուեցաւ 1798ին եւ այս զարուն սկիզբները մեռաւ հոն :

1) Այս բացատրութիւնը հայերէնի մէջ «ձիւպարան Մարգարեան» ըլլալու է, այսինքն ձիւպարան Մարգար ընտանիքէն :

2) Հաւանականաբար՝ Տիոտէ Մաթուսեան, այսինքն Տիոտէ (Աստուածատուր) Մաթուսի ընտանիքէն (Մաթուս=Մատթէոս) :

3) Աւստրիական Լորէնի ազգապոռնակէն . մեծ զուքս 1765ին, կայսր 1790ին :

(69b) Au comm[encemen]t du siècle dernier il y avait à Livourne une imprimerie arménienne et on y publia quelques livres d'Eglise, une grammaire, une logique et autres ouvrages. Mais les caractères, poinçons et matrices étaient fort mauvais et sortis d'une main peu habile. On les abandonna au bout d'un certain temps. Présentement il n'existe point d'imprimerie arménienne à Livourne.

Cepend[an]t les caractères arméniens avec lesquels on imprima à Londres en 1736 l'histoire de Moïse de Chorène, en arménien et en latin, ont été vendus; ils passèrent de main en main et parvinrent en 1791 dans celles du curé arménien actuellement à Livourne; il avait l'intention de les envoyer aux religieux arméniens du Mont Liban. Mais il les garda pour lui et il parait qu'il les possède encore actuellement. Les lettres minuscules n'y sont pas bien complètes et les majuscules manquent entièrement.

CHAHAN DE CIRBIED

Avril 1811.

(La fin au prochain numéro)

(69բ) Անցեալ դարուն սկիզբը Լիվորնոյի մէջ կար հայկական տպարան մը, եւ հոն տպագրւեցին քանի մը եկեղեցական գրքեր, քերականութիւն մը, տրամաբանութիւն մը եւ ուրիշ գործեր: Բայց գիրերը, հայր եւ մայր ստուերը շատ գէշ էին եւ անճարտար ձեռքէ մը ելած: Ատեն մը ետքը զանոնք մէկդի դրին: Այժմ Լիվորնոյի մէջ հայկական տպարան չկայ:

Սակայն հայկական տառերը որով 1736ին Լոնտոնի մէջ տպագրեցին Մովսէս Խորենացիի պատմութիւնը՝ հայերէն եւ լատիներէն՝ ծախուեցան. ձեռքէ ձեռք անցնելով, Լիվորնոյի այժմեան հովիւին ձեռքն ինկան. մտադիր էր զանոնք գրկել Լիբանանի հայ կրօնաւորներուն, բայց քովը պահեց եւ կ'երեւայ թէ իր քովն են մինչեւ հիմա: Հասարակ տառերը ամբողջ չեն եւ գլխատառերը բոլորովին կը պակսին:

ՇԱՀԱՆ ԶՐՊԵՏ

Ապրիլ 1811

(Մնացեալը յաջորդ քիւով)

ՀՆՁԵԱԿ

Ձրմեռուան պայծառ երկընքին մէջէն
 Կը սահի քնքուշ լուսինը ոսկի,
 Ու խաղաղ օդին մէջ՝ լուռ, մեղմակի,
 Անոր ջինջ շողերը կը պաղպաղին:

Գեաինն, երեկուան մութ անձրեւներէն
 Խոնաւ, կը փրոէ ջրչեղջիւներ աղտոտ,
 Ի այդ հայլիներուն մէջ շարժուն՝ աղօտ
 Լուսնին դէմքն անդին, բիւրապատկօրէն

Կրկնըւած, բեկբեկ ու ծամածըւած,
 Կ'եղծուի, կը պղծուի ու կը արգեղնայ,
 Կը գըռնհիանայ շընորհն ամօթխած:

Ո՞վ սուրբ Իտէալ, քու լոյսդ ալ աղօտ
 Կ'աւերի աշպէս՝ երբ հայկականայ
 Ամբոխին ծրփուն հոգւոյն մէջ պղտոր:
 ՏԵՐՎԻՇ

ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ „ՍՈՓԻԱ“Ն

Այս գրութիւնը զոր Միսաքեան ինքն իսկ «վէպ» է անուանած եւ զոր իբր այդ կը հըրատարակենք, վէպ մը չէ՝ բառին բուն իմաստով այլ տեսակ մը ֆանթեզի, անգլիացի «իւմորիսթիկներուն կա-գ» մը գրուած քերուան պէս ուր խոր զգացումն ու կատակը, լուրջ խորհրդածութիւնն ու զուարճարանութիւնը իրարու կ'ընդգլուղուին: Շատ հաւանականաբար դէպքերը, որ կը պատմէ Միսաքեան, նարովի են ծայրէ՛ծայր, ընտանեկան, ընկերական, կրթական, գեղեցկագիտական, ազգային հարցերու մասին իր մտածումներն արտաքայտելու համար յերիւրուած: Ամբողջութիւնը հաւասար չէ՝ կան հոն տկար մասեր, քանի մը աղայական կտորներ, անձերը զոր ցոյց կուտայ Միսաքեան, Սոփիա, Յոլախ եւ իրենց զաւակները, ամենքն ալ կը խօսին ինչպէս Միսաքեան ինքը պիտի խօսէր, կամ թէ Միսաքեան է որ միշտ կը խօսի անոնց իւրաքանչիւրի կողմէն՝ իր ոճով, իր հոգւով, իր լեզուով:

տոոց աղօթքը, որով գրութիւնը կ'աւարտի, ամենագողտրիկ կտոր մըն է, Լամարթիքի արժանի քերթուած մը, բայց ոչ մէկ մանկիկ կերող չէ եղած երբեք այդպիսի աղօթք մը յղանալ եւ այդքան բար ր լեզուով վայն արտայայտել: Գաղափարապաշտ մտածող-բանաստեղծի մը գործն է այդ: Այդ քանի մը թերութիւնները զոր կը նշանակենք, կ'անհետանան հոն յայտնուող մտածման ու ձեւի հոյակապ յատկութիւններուն քով: այս գրութեան մէջ կան հատուածներ որոնց նման վեհ, քրնթոյշ, ազնիւ էջեր շատ քիչ կրնանք հաշուել հայ գրականութեան մէջ:

Չենք գիտեր թէ այս գրուածքը հրատարակուած է երբեք: Մեր ձեռքն անցած է ընդօրինակութիւն մը հեղինակին ձեռագրէն: կր կարծենք թէ կան քանի մը հատուածներ որ կը պակասին, եւ քանի մը բառերու ճիշդ օրինակուած ըլլալուն մասին ապահով չենք: — Գրութեան թուականը յայտնի չէ, ակներեւ է միայն որ ան խմբագրուած է Փարիզի մէջ, ուր Միսաքեան ապրած է երկար տարիներ:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ի՞նչ է այն, մարդկային ազգին ժամանակակից՝ աներևոյթ խեղկատափ կը մի ըսեմ, բազմահանճար ոգին թէ մտացածին եղջերուաքաղը, որ մերթ ընդ մերթ եւ երբոր բնաւ չես ակնկալեր, զբաղանացող մէջ՝ ուշագրութիւնէդ ետեւ կամ առաջ՝ ճամբուղ վրայ եւ տագնապներուդ ատենը յանկարծ դէմդ կուգայ չգիտես ո՛ւրիկ, եւ ամէն հաշուէ ու ամէն հաւանականութենէ ապստամբ ձախողուածով մը սիրտդ բեկանելով կ'անցնի կ'երթայ չգիտես ո՛ւր, եւ որդիք ճարդկան անիկա «դիպուածք» կը յորջորջեն, կամ ըստ լեզուաց լեզուաց հանգէտ բառերով կ'անուանակոչեն:

Ես՝ այս իմանալի էակը կամ ցնորքն իր ըզգալի արդիւնքէն կը ճանչնամ, ինչպէս որ նոյն իսկ միտքս ալ ուրիշ եղանակաւ չեմ կրնար ճանչնալ ու ապացուցանել: Եւ անոր ազդեցութիւնն յաճախ զգացած, հակառակու-

թեան փորձն առած, եւ երբ՝ մն ալ նոյաստաւոր արդիւնքը վայելած ըլլալովս՝ չեմ կրնար իր ճշմարտութիւնն ուրանալ, ինչպէս որ մտացս խորհուրդները թղթի վրայ մարմնացած տեսնալէս ետեւ՝ չեմ կրնար մտացս գոյութիւնը ժխտել:

Թէ որ Յունաստանի առասպելական ժամանակաց մէջ ծնած, եւ մանաւանդ դից ազգաբանութիւնն յերիւրող բանաստեղծներէն՝ Երոդոտներէն՝ մէկն եղած ըլլայի, ես անիկա բաղդին հապիտն է կ'ըսէի, կամ լաւ եւս՝ Դիպուածն Աճպարար կամ Ձեռնածու դիք անուանելով՝ զինքն աճպարարի կերպարանօք եւ հանդերձանօք կը նկատէի, որ մարդիկ ու դիք զարմացնելու համար զիւթական մականաւ օղն ալ ձեռամբը բախելով՝ ծաղիկ եւ աղամանդ կը ցոլացնէ յեղակարծ, եւ ձախովը զարկած ատենը փուշ եւ պիծակ կը թոցունէ:

Ջարմանալի է թէ ի՞նչպէս յունական աշխոյժ արգասաւոր եւ ամենակազմ երեւակայութիւնը՝ որ դիցական ամենազան եւ սքանչելի նկարներով լեցուց երկինք եւ երկիր, այն որ նոյն իսկ բաղդին ալ այլեւայլ պատկեր, հասակ, զարդ ու հանդերձանք ընծայեց, դիպուածին ուրուադիծ մը անգամ չի տալով՝ առաւել զարմանալի է թէ ի՞նչպէս՝ բաղդին մեհեաննեւրուն դիմացը գէթ մէյմէկ անձածկոյթ՝ բազին ալ Դիպուածը չունեցաւ: Բաղդն ամէն տեղ դիցական պաշտօն, խունկ եւ ուղերձ, հայցուած ու պաղատանք ընկալաւ, իսկ զիպուածը որ ի յաւիտենից ամենուն բերանն էր, ոչ մեհենի եւ ոչ աստուածական չպաշտօնի, եւ ոչ իսկ անպաշտօն աստուածութեան կամ աստուածային անուանակոչութեան արժանացաւ:

Եւ սակայն՝ դիպուածն աննշան, ապարդիւն եւ անպէտ անուն մը չէր բերնէ բերան պըտըտած ատենը. անիկա մինչեւ ցայսօր բաղդին պէս՝ իր դործերովը կը յիշուի, եւ կրնար ան բաղդին հետ շփոթիլ, թէ որ անշփոթելի տարբերութիւններ մէկը միւսէն չզանազանէին, չանջրպետէին: — Բաղդը՝ խելքին փչածն ընող շոյլ տիրուհւոյ մը նման ինքնիշխանաբար կը պարզեւէ կոյր զկուրայն, եւ տիրուհւոյ յեղամտութեամբ՝ նոյնպէս կոյր զկուրայն եւ խարդախաբար ետ կ'առնէ տուածը: Այս անկայուն եւ յեղյեղուկ փոխադրութեանն ու անխորհուրդ պարզեւաբաշխութեանը նշանակի համար չէ՞ որ առ հասարակ

անուոյ վրայ ամբարձած եւ աչուըններն երկ-
գապատ կը նկարուի: Եւ ոտուըններն ալ թեւա-
բոյս չե՞ն արդեօք, որով ինչպէս որ արագ
կուգայ, ՚նոյնպէս եւ աւելի եւս արագ կը թռչի
կ'երթայ:

Եւ գարձեալ՝ բաղդին գալուստն ու ներ-
կայութիւնը եւ ընելիք չարն ու բարին ալ,
գրեթէ միշտ կը գուշակուի միայն այսչափը
չգիտցուի թէ այսինչ պատեհին մէջ չարի՞
թէ բարւոյ պարգեւիչ պիտի ըլլայ: Վաճառա-
կանը տօնավաճառի գացած ժամանակը գիտէ,
որ եթէ յաջող հողմունք նաւարկու-
թեանը նպատեն, եւ տօնական երկրին շրջա-
կայ գաւառներուն օդոց բարեխառնութիւնն ալ
անպղտոր մնալով՝ եկաւորաց բաղմութիւնը
յաճախելու ըլլայ, բաղդն իրեն յաջողած կ'ըլ-
լայ, ինք ալ մեծ շահ կ'ընէ, եւ հակառակին
պատահելովն ալ՝ ներհակը: Երբոր Պոմպէս ու
կեսար Փարսաղեան գաշարն վրայ ճակատա-
մարտի կը պատրաստուին, ամէն մարդ գիտէ
որ բաղդը մէկուն յաղթութիւն եւ մէկուն
պարտութիւն տալու համար հոն եկած
կեցած է, բայց իր կամաց որչափն, այսինքն
աներօջն եւ կամ փեսային յաղթելը՝ պատե-
րալմին վերջը կը հասկցուի:

Իսկ զիպուածին բռնած ճամբան՝ բոլորովին
հակառակն է բաղդին: Ասոր գալուստը՝ լու-
սինը թեսալիա իջեցունող վհուկներուն անգամ
անդիտելի էր, եւ ընելիքը՝ հոռմէական հա-
ւահարցից կամ լերդահամայից ամէնը մէկտեղ
դալու ըլլային, չէին կրնար չուշակել: Անիկա
երազի պէս առանց կանխազգեցութեան, կա-
տուի պէս անտանաճան, բանասանդակն
չերչնչութեան պէս յանկարծ, հոպիտի նման
ձաղբածութեամբ կուգայ, եւ ածպարարի պէս
առջից զարմանք թափելով՝ ինչպէս որ կանխա-
բուեցաւ՝ չկարծած դժուսացածք եւ չակըն-
կալած գաշի առջեւ կը դնէ: Եւ գարձեալ՝ ա-
նիկա իր տուածը բաղդին պէս ետ չտաներ,
այլ բաղդէն պատրաստուածը աջողածու-
թեամբ եւ ճարտարութեամբ քիթից ծաշոէն կը
խլէ, բայց եւ այնպէս՝ տակաւին յեզ ապշե-
ցընելու չափ զարմանք կը թողու տարածին
տեղը: Ասոր ստուգութիւնը փոխանակ առակաւ
ցուցնելու պատմական վկայութեամբ հաստա-
անք:

Տիմոլէոն Կորնթացին, Սիրակուսայի վե-
հագոյն ազաւարարը: Դիոնեսիոս կրտսերը

բոնաւորական դահէն Կորնթոս նետելն ետեւ
այն ժամանակն որ դեռ Իկեղաս Սիրակուսա-
ցին՝ հայրենեաց դուաճանը՝ բոնակալութեան
ցանկութեամբ դեռ քաղաքին բերդը պաշարած
կը կենար, եւ ինք Տիմոլէոն՝ Ադրա՛ոն յաղա-
քին մէջ կը գտնուէր, Իկեղաս իր զօրաց մէջէն
Սիրակուսայէն երկու սրիկայ կը խրիէ հոն,
որ աւաղակարար սպաննէն Տիմոլէոնը: Ստա-
հակներն Ագրանոն հասած ժամանակին՝
կ'իմանան որ Տիմոլէոն զո՞ն մատուցանելու
համար՝ այն վայրկեանին մեհեանը դացած էր.
Իրենք ալ հոն կ'երթան դաշտններին հան-
դերձնուն տակը ծածկած, եւ բազնին բոլոր-
տիքը գտնուող բազմութեանը խառնուելով զօ-
րավարին կը մօտենան:

Տիմոլէոն իր ասպնջականաց սիրոյն վստա-
հութեամբ բոլոր Ագրանոնի մէջ եւ մանաւանդ
բազնին առջեւ անշէն եւ առանց անձնապահի
կեցած էր: Իր կինաց դարանակալներն ամէն
բան աչուընին առած եւ զինեալ երկու կողմը
կազմ եւ պատրաստ կեցած են աներկիւղ, եւ
ժողովրդեան մէջ ասոնց վրայ ոչ դաւադրու-
թեան կասկած կայ ուստի եւ ոչ հսկողու-
թիւն: Այս սպառնալից վայրկեանին մէջ Տի-
մոլէոնի՝ մահուանէն աւելի ստոյգ եւ աներկ-
բայելի ի՞նչ կայ: Ահաւասիկ Իկեղասի բաղ-
դին՝ շնորհիւ հինգ վայրկեանէն՝ թերեւս աւելի
առաջ՝ Տիմոլէոն դաւաճաններուն զինուց տակն
իր վերջին շուշը պիտի փչէ, եւ Իկեղաս ան-
արգել պիտի տիրէ: Եւ սակայն՝ այն վայրկե-
անին՝ որ եղեոնաւորներն իրարու նշանտալով,
երկու կողմէն դաշոյն ի գործ դնելու կը խը-
լըրտէին, յանկարծ ամբոխին մէջէն սոսկա-
կան սուր մը աճապարելով՝ թշուառականե-
րէն մէկին գլխուն իյնալով, կը կործանէ եւ
լուզակն ու աներեւոյթ կ'ըլլայ: Մեղաս-
կիցն ալ կարծելով թէ դաւադրութիւնն
երեւան ելեր է, կը փախչի. բազինը կ'ապաս-
տանի, եւ իր կենաց շնորհը Տիմոլէոնէն հայ-
ցելով՝ ամէն բան կը յայտնէ:

Ի՞նչ կ'ըսես այս անակնկալ եւ անբացատ-
րելի սքանչելեացս՝ դո՛ւն, որ ամէն բանի
պատճառն անլրէպ գուշակելու յառաջամտու-
թիւնն ունենալ կը կարծես: Բովանդակ հուն-
ճարդ՝ խելապատակիդ՝ չորս կողմէն ուղեղիդ
կեղրոնը ժողվելով սա մեկնութիւնը պիտի
հանճարես, թէ սպաննողը դաւակցաց ակնար-
կութիւնն ու խրտմունքը նշմարելով՝ փու-

Թացեր է չարաւ՝ չարը, մահուամբ՝ մահը խա-
 փանելու, է՛յ, աղէկ, թէ որ արքասաւոր հան-
 ճարդ այս բացատրութիւնը միայն գտաւ, ին-
 ծի պէս գուն ալ կը խարուիս, եւ Դիպուածին
 ձեռագործը բազդին կ'ընծայես, վասն զի սուրն
 ածողը ոչ ակնարկութիւն նշմարած էր, ուստի
 եւ ոչ կասկած յղացած: Ի՞նչ ուրեմն: Ահա-
 ւասիկ ինչը:

Լէոնդացին սպանութեան գործը կատարելէն
 ետեւ՝ փախեր բարձր ժայտի մը վրայ պահուը-
 տեր էր: Մեհենին մէջ՝ այս մարդասպանու-
 թեան պատճառն ամենուն անյայտ ըլլալով,
 քանի մը հոգի իբրեւ եղեռնաւորի ետեւէ կը
 վազեն, եւ մարդն սպաստանարանէն կորզե-
 լով, Տիմոլէոնի առջին կը բերեն, որ ըրածին
 համարը տայ: Հոն կալանաւորն արգարութեան
 բողոքելով կ'ազազակէ որ մեղապարտ չէ, ար-
 գարութիւն եւ իրաւունք հատուցած է՝ իր
 հօրն սպանողն սպանելով: Այս մոռցուած
 չարեաց յիշատակութենէն՝ ականատես եւ ա-
 կանջալուր վկայից բազմութիւն մը ժողովրդ-
 դեան մէջէն երեւան ելլալով՝ միաձայն կը վը-
 կայեն կը հաստատեն որ սպանեալ զինուորը
 Լէոնդինոն քաղաքին մէջ իր սպանողին հայրը
 մեռուցած էր: Մարդասպանն այս վկայութեան
 զօրութեամբը, ոչ միայն անպարտ կը դատուի
 եւ անպատիժ կ'արձակի, այլ եւ Տիմոլէոնի
 կենացը՝ թէեւ յանգէտ ազատաբարն ըլլալուն
 համար, Կորնթացիք ի նշան շնորհակալու-
 թեան իրեն տասը մնաս կը պարգեւեն, որ ը-
 սել է դաղըխկան: հազար լիւրայի չափ:

Կարծեմ թէ դիպուածին ներգործութեանը
 վրայ երկբայելու տեղի չկայ հոս: Դաւադը-
 րութիւնն իր յաջող ընթացքը բռնել կ'երթայ
 հոն, գաղտնիքը տեղէ մը չէ ծակուած, եւ օր-
 հասը՝ Տիմոլէոնի գլխուն վրայ սաւառնած տե-
 ղը՝ նպատակը փոխելու կը ստիպի յանկարծ, եւ
 զոհին փոխարէն զօհողը կը զօհուի իրաւամբ:
 Պատեհին մէջ Տիմոլէոնի փրկութեան բնական
 պատճառ կրնար ըլլայ միայն դաւադրութեան
 յայտնութիւնը, եւ դաւադրութեան մը յայտ-
 նութիւնը՝ բնական եւ շատ հաւանական ու
 կարելի ըլլալով կրնար բազդին հաճոյիցը տը-
 րուիլ: քայց բազդը Իկետասի կը նպաստէր կոր
 այն ատենը, եւ Իկետասի յաջողուածն աներկ-
 բայելի էր: Այս վայրկեանին դիպուածը միայն
 Տիմոլէոնի օգնութեանը կը հասնի, եւ արդիւն-
 քէն աւելի զարմանալի միջոցներ գործածելով
 ոչ միայն Տիմոլէոնի կեանքը կ'ազատէ, այլեւ

ինչպէս կ'ըսէ բամկական այլարանութիւնը,
 մէկ քարով չորս ընկոյզ զարկածի պէս, մէկ
 շարժմամբ չորս գործ կը լմնցնէ. նախ Լէոն-
 դացուն մահուան վրէժխնդրութեան պատեհն
 որդւոյն մատուցանելով, երկրորդ՝ սպանեալ զի-
 նուորին գործած եւ գործելիք անօրէնութեւն-
 ները միանգամայն պատուհասելով, երրորդ՝
 կոյր եւ անընտրող բազդին ձեռքը պատրաս-
 տուած բռնաւորական թագը Լէոնդացուն սը-
 րովն Իկետասի քիթին ծայրէն թոցուներով, իսկ
 չորրորդը որ իր բոլոր այս նախընթաց արար-
 ութեանց վերջնական ու բուն նպատակն է, պարզ
 զարմանալեաց կարգէն ելած, բարձրագոյն ըս-
 քանչելեաց վերին աստիճանն հասած է, վասնզի
 Տիմոլէոնի կենացն սպառնացող զաշոյններն
 աջէն ու ձախէն ընկրկելու բնական եւ մտաւոր
 պատճառները բազդին նենգութեամբը ցրուած
 ըլլալով, ինք, Դիպուածը՝ նոյն իսկ բազդն
 սպչեցոյնելու պայմանաւ՝ ժամանակաւ եւ տե-
 ղով հետաւոր անցքերն իրարու մերձեցունելով
 եւ անցեալը ներկային կցորդելով, ա՛յլ պատ-
 ճառ, ա՛յլ արդիւնք կը ծանուցանէ, եւ Լէոն-
 դացուն վաղեմի մահուան վրէժովը եղեռնաւո-
 րին աղբի մահն արգարութեան փրկութիւն
 կ'ըլլայ:

Այս նշանաւոր պատեհին մէջ կատարուած
 իրաց ամէն կէկը որչափ որ սքանչելի է, այն-
 չափ անակընկալ է, եւ բովանդակութիւնն ալ
 նոյնչափ անակնկալ, նոյնչափ զարմանալի է,
 քայց վերջապէս զիպուածն հոս լրջարար խա-
 ղալով, զարմանալեօք բաւականացրէ: Տեսնաք
 հիմա նոյնպիսի լրջագոյն պատեհի մը մէջ՝ լըր-
 ցութիւնը թեթեւութեան կցորդուած եւ զար-
 մանալին զուարճալոյն լծորդած:

Տասնըմէկ տարիէ ի վեր օրերնիս անանկ
 քաղաքի մը մէջ կ'անցունենք, ուր շարժումը
 ժխտող Պիւտոնեանց վարդապետութիւնը չի
 կրնար կրիայ մը անգամ իրեն կուսակից ու-
 նենալ, վասնզի հոն ոչ միայն մարդկային
 միտքն ու ձեռուրները ու ոտուրները, այլ եւ
 անշունչ երկաթն անգամ մշտնջենաւոր շարժ-
 ման մէջ է: Այս քաղաքին մէջ իմացակամու-
 թիւնը, հանճարը, ճարտարութիւնը, վաճառա-
 շանն ու զարմանալեաց հետաքրքրութիւնն ա-
 նանկ կը մրցին, որ իրենց զուգութեանէն ան-
 դադար սքանչելիք կը ծնին, սքանչելիք ա-

բուստի, սքանչելիք արգեանց, եւ սքանչելիք դիպաց :

Փարիզ, համառոտ խօսելով, երկրագնդի մանրանկարն է . իր մէջը, ցամաքին վրայ, ուսանողաց առջին, վարժապետին ձեռքն՝ ովկիանոսի ձկներն հետզհետէ կը բեղմնաւորին, կը ծնին, կը բազմանան եւ կ'ապրին : Հո՞նք նիակարայի ջրվէժ կը շտաշէ, յիչ մը հեռուն կը խոխոջէ, անկէ հեռուն ալ կ'ընդունէ : Հոն, խաւար գիշերին մէջ բնդարձակ շինուածքի մը երկու սահմանածայրը մէջմէկ փոքրիկ արեւներ միանգամայն տարածութիւնը աւրնդհատ լուսաւորելով, ճարտարապետը կը հսկէ, գործաւորը կ'աշխատի, եւ տարուան մը գործը ձմրան ցորեկին ու գիշերուանը Ջջ դարնան սկզբանը համար կազմ եւ պատրաստ կը գտնուի :

Բուպէնէրն արարչութեամբ յզի այս անդուդական քաղաքին դէպքերն ալ, արդարեւ իր նիւթական եւ իմացական վիճակին համեմատ, միշտ մեծ, միշտ անսկսկալ եւ միշտ նորահրաշ են : Հնդկաստանէն Ուտի թագուհին իր որդւոյն ու Մերկիմաստակաց թոռներովը կուգայ, կը չրջի, կ'ապրի, կը մեռնի, եւ մեզի անձանօթ եւ այլանդակ հանդերձանօք յուղարկաւորութիւն կ'ընդունի, եւ մարմնափոխութեան յուսով եւ դեմնին տակէն իր գահը դառնալով հաւատով կը թաղուի :

Հոն կոտիկոս անուն մարդ մը, ձեռքը ծրար մը մագաղաթ բռնած, այն մագաղաթներուն զօրութեամբ ինքզինքը կիլիկիոյ Ռուբինեան տոճին վերջին շտաւիզը կ'անուանէ, Ռուսիոյ պետութեանը հետ գատաստան բանալու սպասնալիքը կ'ընէ . իր անունը, վարքն ու ձեռնարկութիւններն սրաղիբներու նիւթ ձգելով, հոն բնակող Հայուն՝ Հայոց ալ այս քաղաքին տիեզերական շարժմանը գեթ վայրկեան մը քաժանորդ գտնուած ըլլալու վաղանցուկ բերկրութիւնը կը մատակարարէ, եւ գտնուած կարող Հայոցմէ նպաստ եւ արծաթ հայցելէն ետեւ դիսաւորի մը նման կը հեռանայ, կ'երթայ Գերմանիոյ աշխարհին կամ Մեծն Բրիտանիոյ կղզոյն մէջ Ալպիոնի դրօշակներուն տակն աներեւոյթ կ'ըլլայ :

Բայց մասնաւոր անձանց պատահած դէպքերը, մեծամեծ եւ հանրական դիպաց համեմատութեամբ աւելի յաճախ եւ որչափ որ անկարելի են նէ, այնչափ ալ դարմանալի, եւ երբեմն ալ անհաւատալի են : Ուտի թագուհեոյն

գալուստն ու կորկորիկոս կիլիկեցեոյն խլըբումուէնքն, սրաղիբներուն մէջ հոչակուած եւ ծանուցուած հ'ըլլան, ամէն մարդ ալ կ'իմանայ, բայց սոսկական Յոյնի մը կամ Հայու մը Փարիզ եկած կամ դացած ըլլալը ձայն ու արձագանք չունի :

Արդ, Հայու մը կ'նսջ իր ծնած քաղաքէն գուրս աեսնուելը յայտնի է որ անսովոր բան է. վասն զի իր ծնած կամ հարսնութեան գացած թաղէն ա՛րգամ տարհնորով, երբեմն ալ միշտ չի գմտէ անշարժ կեցողներուն թիւն անհամար է : Ուրեմն, Հայու մը կ'նսջ Փարիզի մէջ երեւիլը մեւեղոց յարութեան չափ սքանչելի չի՞ թուիր : Բայց այս դէպքն ալ ոչինչ համարինք. չօրին ճանապարհները կարճեցուցած եւ դիւրացուցած ըլլալուն, տակէ ետեւ այս դէպքը կրնայ չատ կրկնուիլ եւ սքանչելի ըլլալէն զազրիլ : Եւ սակայն, չօրին Արեւելքն Արեւմտեց, Ասիան Եւրոպիոյ եւ Բրիտանիան Հնդկաստանի մերձեցուցած կցորդած անդը, գեոմիշտի ցայտօր տեղէ մը մեր ազգին համար մանկանց դաստիարակութեան սերմ չբերաւ : Դաստիարակութիւն քաղը դեռ մեջներն սահմանուած չէ եւ իր ձայնն ալ իր բուն գաղափարը չի նշանակեր : Վերջապէս՝ դաստիարակութեան մշտնջենաս որ եւ անդրանալի կարիքն անգամ չենք ճանչցած : Իսկ կանանց դաստիարակութիւնը բոլորովին թիւր ճամբով դէպ ի բառին հակասակը կ'երթայ կոր ու բախութեամբ եւ ցնծութեամբ :

Խ. Պ. ՄԻՍԱԿԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՔՈՈՆԻԿ

Հայ ժողովուրդական երգերու նոր հաւաքածու ըր . — Քանի մը օր առաջ լոյս տեսաւ Փարիզեան E. Demets ասան ձեռքով հրատարակուած, հայ ժողովրդական երգերու հաւաքածու մը, զոր յօրինած է ուսանայ երիտասարդ համակրելի երգիչ մը՝ Պ. Գալուստ Բօյաճեան : Այս հաւաքածուն կը պարունակէ հետեւեալ տասը երգերը, «Վան գիւլում» (պարերդ), «Մըր խօր պապիէ գերեզման» (պանդուխտի երգ), «Հաբբան» (պարերդ), «Ճախարակ» (բանաստ .

Աղայանցի, (ժող. եղանակ), «Գացէք տեսէք ո՞րն ա կերեր զէժ» (պարերգ), «Բերդիցը դուրս ելայ», «Գնաց աշուն եկաւ զհարուն», «Բօյր բարձր», «Անի քաղաք նստեր կուլայ», «Մշոյ ողբը» :

Այս երգերէն ոմանք, ինչպէս «Ձան զիւլում», «Հարբան», «Գացէք տեսէք», «Բերդիցը դուրս ելայ», «Գնաց աշուն» թէ՛ խօսքերով եւ թէ՛ եղանակով զուս-ժողովրդական են անվիճելի գերպով, եւ ամենպողտրիկ ու ինքնատրիպ Միւսներուն խօսքերը ժողովրդական չեն միշտ, այլ աւելի «ժողովրդականացած», բայց եղանակները ժողովրդական սն եւ հայկական նկարագիր ունին :

Պ. Բօյսաճեան Կովկասի երգիչներու բերնէն անձամբ հաւաքած է այդ երգերը, եւ նօթագրած է այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կ'երգէ : Սօսքերը ֆրանսերէնի վերածած է Պ. Չոպանեան : Գաշնակի համար ընկերացման կտորները յօրինած է Պ. Օնիւսթ Ալրիէքս, մեծանուն վեհաձայն տ'էնտի լաւագոյն աշակերտներէն մին : Պ. Փիէր Օպրի, ծանօթ հայադէտ-երաժշտագէտը, գրած է հաւաքածուն յառաջարանը : Պ. Ա. Ֆեթվաճեան գծած է կողքին համար հայադրոջ սիրուն հակատանկ սր մը :

Մեր այս թիւով կը նուիրենք մեր ընթերցողներուն այդ տասը երգերէն մին, «Ձան գիւլում», որ ամենէն սիրուններէն է :

Հաւաքածուն գինն է, 5 ֆրանք : Կը յուսանք որ ազգային երաժշտութեամբ հետաքրքրուողները պիտի փափաքին հաս մը ունենալ այս շահեկան ու խնամոտ հրատարակութենէն, որպէս զի Պ. Բօյսաճեան գէթ կարենայ վերստանալ տպագրութեան ծախքերը զոր իր ուսանողի անձուկ միջոցներէն կարելով վճարած է՝ իր ազգին ծառայութիւն մը մատուցանելու համար :

Բարեգործական ընկերութեան արեւմտեան կոյրը. — Փարիզի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը սկսած է կազմակերպել երեկոյթ մը եւ վիճակահանութիւն մը. երեկոյթը տեղի պիտի ունենայ մարտ 19ին, «Էնժէնիէօր Սիվիլ»ի սրահին մէջ, Ռիւ Պլանչ, նոյն իրիկունը պիտի քաջուի վիճակահանութիւնը. Կազմակերպիչ մասնախումբը կազմուած է հետեւեայ անձերէն. Պ. Պ. Ալճեան, Գալըպեան, Եւզուպեան, Թազուրեան, Ատոքտոս Կեվրէկ, Լ. Ճեփաճիբեան, Ա. Չօպանեան, եւ Տ Տեկիրմէնճեան : Չօպանեան առաջարկեց որ փարիզտրական հայ տիկնանց օժանդակ մասնախումբ մը կազմուի՝ աջակցելու համար երեկոյթին եւ վիճակահանութեան յաջողումին. այդ առաջարկն ընդունուեցաւ եւ տասնումէկ տիկիններ

եւ օրիորդներ (տիկնայք Ալճեան, Ա. Թօթվանեան, Ա. Կեվրէկ, Ա. Կրուճվայտ, Լ. Ճեփաճիբեան, Մ. Բրաւէլեան, Մ. Յովակիմեան, եւ օրիորդք Գալըպեան, Էքմէքճեան, Մարտիրոսեան եւ Սիմոնեան) հաճեցան իրենց աջակցութիւնը շնորհել այդ մարդասիրական գործին, եւ արդէն իսկ սկսած են շատ գովելի եռանդով մը իրենց ջանքերը միացնել կազմակերպիչ մասնախումբին ջանքերուն : Փափաքելի էր որ այդ առժամանակեայ մասնախումբը մշտականի փոխուէր եւ «Փարիզաբնակ հայ տիկիններու ընկերութեան» մը ծնունդ տար, ընկերութիւն մը որ կրնայ շատ օգտակար ըլլալ : — Այս օրերս իսկ հաճոյքով իմացանք թէ Անվիրսի Հայուհիները ընկերութիւն մը կազմեր են տարիէ մը ի վեր, եւ որոշեր են տարեկան 600 ֆրանք հանգանակել՝ որուն 200ը յատկացուցեր են Սեբաստիոյ որբանոցին մէջ երկու որր պահելու, 200ը Սեբաստիոյ որբանոցին իբր ընդհանուր նպաստ, եւ 100ը Սեբաստիոյ հիւանդանոցին նպաստ : Ինչ որ ըրեր են Անվիրսի սակաւաթիւ Հայուհիները, ինչո՞ւ նոյնքանը եւ աւելին չընեն Փարիզի Հայուհիները՝ շատ աւելի բազմաթիւ եւ հարուստ :

Երեկոյթը, որ շատ չքեղ պիտի ըլլայ, պիտի տրուի ընդ հովանաւորութեամբ Անաթօյմբանսի : Փարիզեան բարձր դասուն պատկանող ծանօթ Պրանսուէի մը, որ քաջ երաժիշտ մըն է միանգամայն, տը Թրետերն գերակոմսուէին յիտտացած է իր արուեստագիտական աջակցութիւնը. նմանապէս իր աջակցութիւնը խոստացած է Պ. Տիրան Ալեքսանեան, տաղանդաւոր ու Փարիզի մէջ արդէն բարձրօրէն զբնակատուած հայ բամբուլակահարը. Գոմեսի Պրանսէզի, Օտէնի, Օբերայի եւ ուրիշ Փարիզեան մեծ թատրոններու լաւագոյն արուեստագէտները պիտի մասնակցին այս երեկոյթին, որ քնականարար պիտի ունենայ հայկական բաժին մըն ալ, եւ պիտի աւարտի պարահանդէսով մը : Վիճակահանութեան համար նրւէրներ ստացուած են եւ րոպական տուներէ եւս : Ռիւ տը լա Փէի ծանօթ մուշտակավաճառ Պ. Կրուճվայտ նուիրած է «մանչօն» մը եւ «թուռ-տը-քու» մը. նուէրներ զրկած են Լուվրը եւ Պոնմարշլն. կը յուսացուի որ Փարիզի բարեկեցիկ հայ բնտանիքները բոլորն ալ մէկմէկ նուէր պիտի չզլանան : Պ. Էտկար Շահին նուիրած է իր գեղեցկագոյն փլանշներէն երկուքը, Պ. Քիւրքեան՝ «նաթիւր-մօրթի» մը :

Կ'իմանանք միեւնոյն ասան թէ Բարեգործական Ընկերութեան զիւանի վերընտրութիւնը կատարուելով, ընտրուելը են Պ. Անանեան, Ալճեան, Գալըպեան, Եւզուպեան, Էքմէքճեան, Թազուրեան, Կ. Կեվրէկ, Մ. Յովաքանեան, եւ թէ Ընկերութիւնը մտադիր է բնագործակել եւ ամրացնել իր գոյութիւնն ու շորձունէութիւնը : Փարիզի պէս կեդրոնի

մը մէջ, Հայոց Բարեկործական Ընկերութիւն
 մը շատ բան ունի ընկու. բայց որպէս զի այդ
 ընկերութիւնը կարենայ իրագործել ամէն ինչ
 որ իրմէ կը սպասուի. անհրաժեշտ է որ Փարիզի
 Հայերը յիշորէն օգնեն անոր. ցաւով եւ զար-
 մանքով իմացանք որ այդ ընկերութիւնը 50(!)
 վճարող անդամ միայն ունի եղեր ցարդ, մինչ
 Փարիզի մէջ մօտ 1200 Հայ կայ. . . . կը յու-
 սանք որ մարտ 19ի երեկոյթը նոր փուլ մը
 բանայ Բարեկործական Ընկերութեան համար,
 եւ անոր բերէ Փարիզի բոլոր Հայերուն լայն
 ու եռանդուն աջակցութիւնը :

Չէյքունի որքերուն ի նպաստ հանգանակու-
 րիւնը. — Պ. Չերազի լւ.Ս.Ր.մէնիւն հաճոյքով
 կ'իմանանք թէ իր նախաձեռնութեամբ բա-
 ցուած հանգանակութիւնը, որ կը շարունա-
 կուի, հասած է 4031Ֆ. 70 ս. ի. որմէ արդէն
 4000 Ֆրանք զրկուած է Օրմանեան պատրի-
 արքին : Նոյն թերթը կ'իմացնէ նաեւ թէ այդ
 դումարով, ինչպէս եւ ուրիշ տեղերէ այդ նը-
 պատակով Օրմանեանի զրկուած գումարներով
 արդէն որքանոց արհեստանոց մը բացուած է
 Չէյթունի մէջ, որ 15 որբեր միայն զեւ ըն-
 դունուած են, եւ ուր շատ աւելի թուով աղաք
 պիտի ընդունուին եթէ աւելի կարեւոր դո-
 մարներ հաւարուին : Վասնայսուհ քահանային
 մօտ հաւաքուած էր. ինչպէս մեր ընթերցող-
 ները կը յիշեն, 1761 Ֆ. 85 ս. որ յանձնուած
 էր. յատոնց ի վեր Փարիզի Հայոց թաղական
 խորհրդի գանձապետին որպէս զի Ստոյ կաթո-
 ղիկոսի կամ Օրմանեան պատրիարքին զր-
 կուի որմէ յաւատակներուն համար : Տր-
 Ռուի կողմէ նուիրուած պատուաստի ծրարին
 ուղարկուածն քիչ յետոյ, այդ գումարէն 500
 Ֆրանք զրկուեցաւ Ստոյ կաթողիկոսին, ու-
 պէս զի անով քիչկ մը Չէյթուն զ'կուի պա-
 տուաստու մը կատարելու համար Ստոյ կաթո-
 ղիկոսը պատասխանած է՝ 500 Ֆրանքն ըն-
 դունած ըլլալը յայտնելով, բայց Օրմանեան
 պատրիարքի մէկ նոր նամակէն կ'երեւայ թէ
 ծաղկախոր բոլորովին անցած ըլլալով կաթո-
 ղիկոսը որոշեր է այդ 500 Ֆրանքի գումարն
 եւս Չէյթունի որքանոցին յատկացնել. մը-
 նացեալ 1271 Ֆ 85 ս. զրկուեցաւ վերջերս
 Օրմանեան պատրիարքին՝ որքանոցի պէտքե-
 թուն գործածուելու համար : Շատ զովելի կը
 յոնենք ընթացքը զոր այս գործին մէջ յոյց
 տուաւ Օրմանեան, որ անկարելիին կարելի
 դարձուց՝ յաջողցնելու համար այս մարդասի-
 րան աղղային ձեռնարկը :

ԿԱՑՈՒԹԻՆԸ

Չարը ժխտական պատասխան տուաւ Հայոց
 կաթողիկոսին ա' յնքան սրտաշարժ, ա' յնքան
 վեհ ու գեղեցիկ աղերսագրին : Յունիս 12ի
 ուքազին անփոփոխ գործադրութիւնը անդաւ-
 նայի որոշում մը կը հոչակուի ոուս կառավա-
 րութեան կողմէ : Եւ որովհետեւ հայ կղերն ու
 հայ ժողովուրդը միշտ կը յամառին չխոնարհիլ
 այդ որոշման առջեւ, ոուս կառավարութիւնը
 այժմ կը պատրաստէ նոր Պալատներն մը որ
 Հայ եկեղեցւոյ իրաւասութիւնները պիտի
 սեղմէ՝ զանոնք ամբողջապէս ջնջելու աստի-
 ճան : Կալիցիոն, բուժուած բոլորովին, Կովկա-
 սի ընդհանուր կառավարութիւնը նորէն ձեռքն
 է առեր : Հալածանքը առաւել քան երբեք
 սատկացած է ոուսահպատակ Հայութեան դէմ :
 Շուշիի թեմական դպրոցը փակուած է : «Մշակ»
 երկու ամսուան համար դադրած եւ «Լէօ» քան-
 տարկուած : «Նոր Դար» նմանապէս դադրած,
 եւ խմբագիրը բանտարկուած : խումբ մը ուրիշ
 հայ ծանօթ անձնաւորութիւններ նոյնպէս բան-
 տարկուած : նոյնիսկ փորձ մը (բարեբաղդա-
 քան անյաջող) եղած է՝ կ'ըսուի՝ կաթողիկոսը
 թունաւորելու . . . . . Ու այս բոլոր ապուշ վայ-
 րագութեան դէմ՝ հայկական դիմադրութիւնը
 կը շարունակէ միշտ ցցուիլ արու յամառու-
 թեամբ մը :

Այդ դիմադրութեան գեղեցկութիւնը եւ հե-
 տեանքները բացատրուած են արդէն այս էջե-
 րուն մէջ : Ան է որ պիտի ջնջէ ոուսացոյ մի-
 վտանգը. եւ որքան ոուս իշխանութիւնները
 չափազանցեն իրենց խստութիւնները, այնքան
 այդ վտանգը պիտի պակսի : Կացու թիւնը գտն
 է անուշտ ու տաժանելի. այլևոր Արարատին
 դաւակները նորէն ցաւի բաժակը մինչեւ մը-
 րորը քամելու են դատապարտուած : Բայց վը-
 տանգը ոուսահայ անհատներուն համար է. եւ
 ոչ թէ ոուսահայոց աղգայնութեան. անհատնե-
 րը պիտի չարչարուին, բայց Հայութիւնը այ-
 եւս անկորոտ ստէ ոուսական Հայաստանին մէջ :

Արդէն Ռուսիոյ կացութիւնը աւելի վտան-
 գաւոր է այժմ քան Հայոցը. այն ատերեւոյթ
 համաձայնութեան որուն Ռուսիա կը թուէր
 յանգած ըլլալ ձափոնի հետ՝ Մայրագոյն Արեւ-
 ելքի հարցերուն մէջ, յաջողեց յանկարծ մո-
 լեղին վէճ մը երկու պետութիւններուն մի-
 ջեւ, վէճ մը որ պատերազմով պիտի լուծուի.
 որովհետեւ Ռուսիա երեւան հանց՝ հակառակ
 իր բոլոր խոսամանց՝ անչուրիտայէն չքաշուելու
 եւ կամաց կամաց Գորէն ալ կլիլու իր դիտա-
 ւորութիւնը. ձափոնը հիանալի կորովով մը
 սրկուած՝ կը ցցուի թէ՛ իր եւ թէ՛ տիեզե-
 կան Բազաքակրթութեան իրաւունքները
 պաշտպանելու :

Ահաւոր պիտի ըլլայ այս բաղխումը երկու տիտաններուն միջեւ. բայց Ռուսիային է որ ամենէն աւելի վնաս կրել վիճակուած է, որովհետեւ իր անմարդկային արարքներովը ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան ապեղու լութիւնը իր զէմ հրախրեց, եւ ատոր պիտի զինքը այժմ պիտի պայ. Ռուսիոյ համար շատ մը անասորժ անաւակաւորներ կրնան զբազայիս այդ ինքնին իրեն համար շատ ազեաբար ըլլալու բնոյթ ունեցող պատերազմին հետ: Սակեղոնական հարցը պիտի վերաբորժօք աւելի սաստիկ քան երբեք. Ռուսքէն, եւ Պուլկարիոյ ընդհարումը որ ցարդ կրցաւ յետաձգուիլ՝ անխուսափելի պիտի պատնայ եւ առիթ պիտի տայ Աւստրիոյ, Իտալիոյ եւ ուրիշ արեւմտեան պետութեանց միջամտել տիրաբար եւ Ռուսիայէն անկախարար ու հակառակ Ռուսիոյ կամքին լուծել այդ հարցը: Ամերիկան, Անգլիան — եւ նոյն իսկ Գերմանիան — կրնան մէկ մէկ փորձանք անել Ռուսիոյ գլխուն՝ անոր նեղ վիճակէն իրենց շահ մը խլելու համար. ու մանաւանդ, — ամենէն կարեւորը հաւանական պատահականութիւններուն, — ոուս յեղափոխական շարժումը կրնայ վերջնական թափով մը պայթիլ եւ՝ պարագաներուն նպաստուոր հանգամանքէն օգտուելով՝ թերեւս յաղթանակը տանիլ այս անգամ՝ աւելով բռնապետական բեմիմբ եւ սահմանադրական կ'ոտարութիւն մը հաստատելով:

Սպասելով եւ սրտանց մաղթելով որ այս բոլորն ալ իրագործուի, ոուսական աշխարհին մէջ ղէպք մը անցաւ արդէն՝ որ ունի մեծ կարեւորութիւն. ոուս յեղափոխականներու համաժողովը որ տեղի ունեցաւ վերջերս, շատ մը որոշումներու հետ՝ քուէարկեց նաեւ առաջին անգամ ըլլալով կարգ մը որոշումներ որով «վաղուան Ռուսիան» յտակօրէն կը խոստանայ սահմանադրական լիբերալ մէջ բացարձակապէս յարգել ոուսական պետութեան ոչ ուս ցեղերուն յեղուն, դաւանանքը, ցեղային կաղմակերպութիւնը: Իւ սարակոյս չկայ թէ որքան բռնապետական Ռուսիան զգուելի եւ ատելի է, այնքան հիացման, յարգանքի եւ վստահութեան արժանի է յեղափոխական Ռուսիան: Այս նոր հրապարակուած յայտարարութիւնը աւելի բնական եւ հարկաւոր կը դարձնէ Ռուսիոյ Հայոց մասնակցութիւնը ոուսական ընդհանուր յեղափոխութեան գործին, բայց միշտ պայմանաւոր այդ մասնակցութիւնը Հայութեան միակու էական գործը, բուն հայ զատին հիմնական լուծուիլ իրականացնող արարք մը չնկատուի: Այդ մասնակցութիւնը անհրաժեշտ է Ռուսիոյ Հայոց ապագան ապահովելու համար, եւ ան իր քուս յեղափոխական շարժումը իր նպատակին հասնի՝ կարող է օգտակար ազդե-

ցութիւն ունենալ նաեւ ընդհանուր Հայութեան կացութեան բարեփոխումը վրայ: Բայց, կը կրկնեմ, Հայութեան գերագոյն գործը ան չէ. Հայութեան գերագոյն գործը ուրիշ անգ է, եւ ուրիշ ձեւով պէտք է յայտնուի. այդ մասին ըսած եմ այստեղ ինչ որ կարելի է ըսել, եւ կրկնելու պէտք չեմ զգար:

Ուրիշ կարեւոր հարց մը զոր Հայութիւնը ունի այժմ լուծելու, հայ եկեղեցւոյ անկախութեան փրկումին հարցն է. — հարց որ հայ ցեղին գոյութեան պահպանման վերաբերեալ ամենէն կարեւոր հարցը չէ՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն, բայց ամենէն կարեւորներէն մին է: Ինչպէս կատարութիւնը ամենայն Հայոց կաթողիկոսը կ'ուզէ ոուսական պարզ պաշտօնեայի մը գիրքին մէջ դնել եւ հայ եկեղեցին կապտել իր ինքնուրոյն կեանքին բոլոր իրաւունքներէն. Հայութիւնը կը մերժէ ընդունիլ այդ բռնական որոշումը: Բայց չընդունիլը չէրաւեր, քանի որ Ռուսիա մտադիր կ'երեւայ բուն գործադրելու իր որոշումը: Պէտք է դրական արարքով մը զերծ կացուցանել հայ եկեղեցւոյն անկախութիւնը իրեն սպառնացող այս վտանգէն: Առջի պահուն՝ Ռուսահայք եւ Պ. Չերազ կ'առաջարկէին Սիս փոխադրել մայր աթոռը: Այդ առաջարկութեան ղէմ եւ բողոքեցի, որովհետեւ արդի Սուլթանին օրով՝ այդ պիտի արարք մը Հայոց կողմէ, թէ՛ անազնիւ եւ թէ՛ անխելք պիտի ըլլար: Այժմ ուրիշ առաջարկութիւն մը հրապարակ է նետուած: «Ինչ ազգասէր մը որ անունը յայտնել չ'ուզիր» գրած է Պ. Չերազի թերթին նամակ մը որով կ'առաջարկէ Մայր Աթոռ Կիպրոս փոխադրել: Այդ առաջարկութիւնը յարաբերարար ամենէն գործնականն է զոր այս վայրկեանիս կարելի է ներկայացնել. բայց նախընտրելի պիտի համարէի որ այդպիսի ծրագիր մը պաշտօնական լուրջ եւ գազանի բանակցութիւններով իրականանալու վիճակին մէջ պրուելէ յետոյ միայն մամուլի մէջ հրապարակուած ըլլար, որովհետեւ ժամանած կէն առաջ հրապարակումը աւելի վնաս կրնայ բերել այդ ծրագրին քան օգուտ: Պ. Չերազ իր թերթին վերջին թիւին մէջ կը հրատարակէ նամակ մը զոր թիֆլիսէն իրեն զրկեր են եւ ուր սա տողերը կը գտնուին. «Պէտք է որ կաթողիկոսը էջմիածնայ վանքը ձգէ, անաթիմա արձակելով յունիս 12ի օրէնքին հեղինակներուն գլխին, եւ երթայ Կիպրոս Ս. Մակարի վանքին մէջ հաստատուի:» Թէ՛ նամակը եւ թէ՛ անոր հրատարակումը լրջութեան զուրկ են: Պ. Չերազ գիտէ որ կաթողի-

կոսը չի կրնար այդ ձեւով ելլել ոուս հողէն . ինչպէ՛ս սկարելի է ենթադրել որ ձարը թող տայ վինքը բանադրող հայ եկեղեցականի մը՝ հանդարտօրէն ճամբորդութեան ցուպն առնելու հեռանալ Ռուսաստանէն . հրաժարականը տայէ յետոյ միայն կաթողիկոսը կրնայ հեռանալ Ռուսաստանէն , ու քնաւ բաղձալի չէ որ կաթողիկոսը հրաժարական տայ , որովհետեւ այն ատեն շատ մը կնճռոտութիւններ կը ծագին հարկաւորաբար . լաւագոյնը այն է որ , ինչպէ՛ս աստի պատահած է մեր պատմութեան մէջ քանի անգամ — ինքն իսկ Հայրիկը , կաթողիկոսական հինաւուրց իրաւունքը ի գործ դնելով՝ իր հայրապետական իշխանութիւնը փոխանցէ Ռուսաստանէն դուրս գտնուող եւ այդ բարձր պաշտօնին արժանի եպիսկոպոսի մը , որ այն ատեն կարող է , իրրեւ ամենայն Հայոց օրինաւոր կաթողիկոս՝ հաստատել հայ եկեղեցւոյն մայր աթոռը կիպրոսի մէջ : Եւ այդ ընկէ ատաջ , դեռ պէտք է անգլիական կառավարութեան ալ հաւանութիւնը ստանալ , որովհետեւ՝ վերջապէ՛ս՝ Կիպրոսը մերը չէ , եւ մենէ միայն կախեալ չէ մեր Մայր աթոռը հոն փոխադրել մեր ուզած : այրկեանին : Կը յուսանք անչուշտ որ , արդի պայմաններուն մէջ , Անգլիա , որ 1896ին հայ փախստականները կիպրոսի մէջ տեղաւորելու առաջարկը մերժեց , աւելի նպաստաւոր ընթացք մը պիտի բռնէ : Բայց յոյս մըն է դեռ միայն , պէտք է նախ յոյսը իրականութեան վերածել :

Հարկաւոր է սակայն միշտ ի նկատի ունենալ , որ նոյն իսկ եթէ իրովին յաջողի այդ ծրագիրը , աստի «ժամանակաւոր» լուծում մըն է միայն : Մեր Մայր Աթոռը , հայ հողէ հեռու , եւ որուն ոուս եւ թուրք բռնապետութիւնները պիտի արգիլեն ո եւ է յարարերութիւն իրենց հպատակ Հայոց հետ (այսինքն Հայոց մեծամասնութեան հետ) , արտասահմանի Հայութեան համար միայն կրնայ միութեան կապ մ'ըլլալ : Արդի պայմաններուն մէջ՝ աստի անչուշտ աւելի կարեւոր եւ օգտակար է , քան հայ հողի վրայ մնալով կաշկանդուած գոյութիւն մը քաշկրտելը . բայց այդ լուծումը պէտք է միշտ նկատենք «ժամանակաւոր» , եւ պէտք է ձգտինք զայն ուրիշ եւ աւելի հիմնական ճիգերով՝ յանգեցնել վերջնական լուծումին , այսինքն «ազատած» հայ հողի վրայ անոր ազատ գոյութեան հաստատումին . հայրապետական հարցին այդ ժամանակաւոր լուծումը կրնայ ինքն իսկ նպաստել՝ որոշ չափով մը՝ ազգային ընդհանուր դասին վերջնական լուծումին :

* * *

Ուրիշ ծրագիր մը , որուն վրայ Հ. Նրեման խմբագրական մը հրատարակած է «Բազմ

մովէպ»ի վերջին թիւին մէջ , եւ որ այդ վերջնական լուծումին գորեզապէ՛տ աջակցելու կարող կրնայ ըլլալ , եւրոպական մեծ կեդրոնի մը մէջ ազգային-մտաւորական հզօր հաստատութեան մը հիմնարկումն է : Եւ հեկան զուգադիպութեամբ մը , միեւնոյն ատեն , Ֆրանսացի մը , Պ Ժաք Ֆերիարի , Ռուսուք հրատարակուող «Հայաթերթ»ին կը զրկէ նամակ մը որով կ'առաջարկէ Սիոնական պանքային նմանող «Հայկական գրամատան» մը հիմնարկութիւնը եւրոպական կեդրոնի մը մէջ : Ասկից վատ , Հ. Նրեմեան հարկը ցոյց կուտայ Ն. րոպայի Հայոց պուլսը լուրջ եւ զարգացած , ազդեցիկ եւ գործօն առաջնորդ մը անցած տեսնելու : Այս բոլորը շատ գեղեցիկ ու կարեւոր մտածումներ են , եւ «Անահիտ»ի ընթացողները գիտեն թէ ո՛րքան կանուխէն , ի՛նչ որոշ , մանրամասնեալ ու խորագնին տեսութիւններով այդ երկու հարցերն ալ քննուած են այս թերթին մէջ եւ ծրագիրներ ներկայացուած ,— ինչ որ կը կարծենք թէ Հ. Նրեմեան ու «Հայաթերթ»ը յիշելու գէթ քաղաքավարական պարագը ունէին : Ուրախ ենք սակայն անհունապէս որ այդ զաւգափարնները կը տարածուին հետզհետէ եւ արձագանք կը գտնեն ամէն կողմ մեր արտասահմանեան մամուլին մէջ . էականը այն է որ իրագործուին այդ ծրագիրները . թէ անոնց իրագործումին շարժառիթը նկատուի թորոսը կամ Կիրակոսը , — այդ նշանակութիւն չունի : Ռուսիոյ յարձակողական դիրքին հանդէպ , Հայութիւնը ինքզինքը պաշտպանելու համար զիմադրական արարքներէ , ժխտական գործունէութենէ մը ուրիշ բան չըբաւ . դեռ , գեղեցիկ էր այդ եւ անհրաժեշտ , բայց ոչ բաւական . ա՛լ ատեն է որ գրական գործունէութիւն մըն ալ սկսի՝ ինքնապաշտպանութեան համար այդ գրական գործունէութիւնը պիտի կազմին հետեւեալները . 1. Եարուհակել թրքահայ դատին լուծման համար մղուած ճիգը եւ զայն մտցնել իր տրամաբանական վերջին փուլին մէջ , 2 Հայ եկեղեցիին անկախութիւնը փրկելու համար զայն ժամանակաւորապէս փոխադրել ազատ հողի մը վրայ , — Կիպրոս , 3. Եւրոպայի Հայոց գլուխը դնել առաջնորդ մը որ կարող ըլլայ Հայութիւնը արժանաւորապէս ներկայացնել եւրոպական ամենաբարձր շրջանակներուն հանդէպ եւ միանգամայն հայ ազգային կեանքին վրայ բարձրօրէն ազդել , 4. Հիմնել եւրոպական կեդրոնի մը մէջ՝ ազգային լեզուն , գրականութիւնը , աւանդութիւնները պահպանող , ազգային լուրջ գաստիարակութիւն , եւ առողջ ու ամուր կրթութիւն ստացած «նոր Հայեր» արտագրելու կարող հաստատութիւն մը :

Ա. Չ.

Imp., Anahy. A. Tchobanian 22 Rue Clauzel.
Le Gérant: Frédéric Macler

ԲՍՏՈՒԱԾ Է ԲՍՃԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄԱՔԵՐԹԻՆ
1904 ՏՄ.ՐԻՈՅ

«Հանդէս Ամսորեայ» իւր տասնեւիններորդ տարին մտնելով՝ խմբագրութիւնը հայ գիտական աշխարհին կը ծանուցանէ նոյնին անփոփոխ ու զղութիւնը: «Հանդէս Ամսորեայ» է՝ եւ պէտքի մնայ լուրջ ու սուսմտական եւ բանասիրական թերթ. արդէն քաղաքական տեսութեան, օրտակար գիտելեաց եւ ուրիշ մէկ-երկու նման ոչ-ազգային նիւթերը զաղրեցնելով՝ յայտնի ըրաւ «Հանդէս»ը թէ ինքը կը կը յատարարիմէ եւ «ժողովրդականութեան» գիտական ներքեւ պատասպարուելու պէտք չի զգար: Ուրեմն Ուսումնաթերթիս բովանդակութիւնը զարձեւալ պիտի մնայ բովանդակ Հայութեան կամ հայ ազգին վերաբերեալ նիւթեր, — ուսումնասիրութիւններ: Պիտի ծանօթացնէ այն ամէն ազգային եւ օտարազգի (ի մասնաւորի գերմ.) գիտական բանասէրներուն հմտայնց ու հետաքրքրական գրքերն ու գրութիւնները, որ կը հային հայ ուսման, հայկական բանասիրութեան զրականութեան, լեզուին, հայագիտութեան, — հայ-ազգին. Անաչառ յնչազատութեան պիտի ենթարկէ հայ ազգին անցեալն եւ ներկան — հայկական պատմութիւնը: Պեղումներէ, ձեռագիրներէ, եւ արձանագրութիւններէ հանուած հայ հնագիտութիւնն ու հնաստութիւնը մեծ անդ պիտի գրաւեն: Նոյն չափով պիտի մշակուին հայ մատենախոսական ու մատենագրական եւ աշխարհագրական ճիւղերը: Պիտի հրատարակէ հայ ականատ որ եւ գրագէտ անձնաւորութեանց կենսագրութիւնները — կենդանագիրներով: Պիտի ջանայ գրքերու կամ կարեւոր նոր հրատարակութեանց վրայ՝ (նոյն իսկ թարգմանածոյ) որ թերթիս իւր նուէր կ'առաքուին, քննադատական համառօտ կամ ընդարձակ տեղեկութիւն տայ, եւն, եւն: Կողքն այ ազգային գրական նիւթոց կամ ծանուցմանց պիտի յատկացուի:

Տարեկան գինն է 10 ֆր. (4 ռպլ.) կանխիկ:
Խմբագրութեան հասցէն. — A la Rédaction de la Revue «Hantesse», VII/2 Mechitaristengasse. 4. Vienne (Autriche):

LIBRE STOUT

BIBLIOTHEQUE ARMÉNIENNE. N. 1

CHANTS POPULAIRES

ARMÉNIENS

TRADUCTION FRANÇAISE AVEC UNE INTRODUCTION

ARCHAG TCHOBANIAN

PREFACE

DE PAUL ADAM

LIBRAIRIE PAUL OLLENDORFF, PARIS, RUE DE LA CHAUSSEE D'ANTIN, 50

Գինը ու գողները պէտք է դիմեն ՕԼԵՆՏՈՐՖ գրավաճառանոցին
Գին 3 ֆր. 50

ԱՆՍՆՅՈՒՆԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԵՐԸ

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :
 Բաժանորդագրինն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (մրանսա) , 12 ֆրանք (օտար երկիրնեք)
 2 օտար (Ամերիկա) . 5 րուպի (Ռուսիա) :
 Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. (մրանսա) . 6 ֆր. (օտար երկիրնեք) 1 տոլ. (Ամերիկայ) , 3 րպլ. (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագրին զրկի, հետեւեալ հասցէին

A. TCHOBANIAN

17. RUE LA BRUYERE
 PARIS

«ԱՆՍՆՅՈՒՆ»Ի ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԵՐԸ

Դավրէժ . —	Պարոն	Մկրտում Սահակ'յան
Ռուսնոք . —	»	Գառնիկ Մազմանեան
Փիլիպէ . —	»	Խաղաւոր Հինգրեան
Նիւ-Նօրք . —	»	Պետրոս Գարրիէլեան
Իսթ Ուոթըրթաուն . —	»	Կ. Մալխասեան
Ուոթըր . —	»	Ս. Յովսէփեան
Չիքախօ . —	»	Մ. Կիւր'յեան
Տրախն . —	»	Սրամ Ասքանազ
Փրօզիւէն . —	»	Օ Տիրատարեան